

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ



Електронско издање

<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>

ПЕРИОДИКА

Серија

Годишњаци

Руководилац издавачке делатности
Проф. др Душан Стаменковић

Филозофски факултет у Нишу
Департман за социологију

Редакција

Годишњака за социологију

Доц. др Милош Јовановић, уредник

Проф. др Драган Тодоровић

Доц. др Драган Станојевић

Доц. др Душан Ристић

Доц. др Немања Крстић, секретар

Доц. др Јелена Божиловић

Нина Павловић

Александра Николајевић

Душан Миленковић

Међународни уређивачки одбор:

Andrea Cerroni, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca

Miran Lavrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru

Honorata Jakubowska, Instytut Socjologii, Wydział Nauk Społecznych,

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Bojan Bilić, Dipartimento di Scienze Politiche e Sociali, Università di Bologna

Željka Zdravković, Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru

Neven Duvnjak, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Centar Split

Калоян Методиев, Институт за стратегии и анализи, София

Roberto Corradore, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca

Адреса

Филозофски факултет у Нишу

Тирила и Методија 2

Copyright© Филозофски факултет у Нишу

Од 2005. до 2011. *Годишњак за социологију* је излазио једном годишње.

Од 2012. године објављују се две свеске годишње.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

УДК 316

ISSN 1451-9739

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Година XV/23 (2019)



Ниш 2019.

PERIODICALS

Series
Annuals

Head of Publishing
Associate Professor Dušan Stamenković, PhD

Faculty of Philosophy, Niš
Department for Sociology

Editorial Board
Sociological Annual
Miloš Jovanović, Editor
Dragan Todorović
Dragan Stanojević
Dušan Ristić
Nemanja Krstić, Secretary
Jelena Božilović
Nina Pavlović
Aleksandra Nikolajević
Dušan Milenković

International Editorial Board:
Andrea Cerroni, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca
Miran Lavrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru
Honorata Jakubowska, Instytut Socjologii, Wydział Nauk Społecznych,
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Bojan Bilić, Dipartimento di Scienze Politiche e Sociali, Università di Bologna
Željka Zdravković, Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru
Neven Duvnjak, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Centar Split
Калоян Методиев, Институт за стратегии и анализи, София
Roberto Corradore, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca

Address
Faculty of Philosophy, Niš
18000 Niš
Ćirila i Metodija 2

Copyright© Филозофски факултет у Нишу

From 2005 to 2011 *Sociological Annual* was published once a year. Since
2012 two volumes are published annually.

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

В. П. Генон, млађи ДЕЈТОН И ДЕСНИЧАРСКИ НАЦИОНАЛИЗАМ НА ЗАПАДУ	9
Андреј Натерер, Мојца Марич, Луција Дежан и Миран Лаврич ДА ЛИ СЕ ДОБРОСТОЈЕЋИ МЛАДИ МАЊЕ ПЛАШЕ МИГРАНАТА И ИЗБЕЛИЦА? СТУДИЈА СТАВОВА МЛАДИХ У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ	25
Весна Вук Година О ИСТОРИЈСКИМ РАЗЛОЗИМА ЗА НЕЗАДОВОЉСТВО СЛОВЕНАЧКОМ ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКОМ ПРЕДСТАВНИЧКОМ ДЕМОКРАТИЈОМ У САВРЕМЕНОЈ СЛОВЕНИЈИ	39
Милош Јовановић АФИРМАЦИЈА СОЦИОЛОШКОГ ПРИСТУПА ИДЕНТИТЕТУ У ТЕОРИЈИ НОРБЕРТА ЕЛИЈАСА	63

ПРЕВОДИ

Хуберт Кноблаух УВОД У КОМУНИКАТИВНУ КОНСТРУКЦИЈУ СТВАРНОСТИ	79
---	----

ПРИКАЗИ

Душан Миленковић КРАТАК УВОД У РЕЦЕПЦИЈУ „ФРАНЦУСКЕ ТЕОРИЈЕ“	97
УПУТСТВО АУТОРИМА	103

CONTENTS

V.P. Gagnon, Jr. DAYTON AND RIGHT-WING NATIONALISM IN THE WEST	9
Andrej Naterer, Mojca Marič, Lucija Dežan and Miran Lavrič ARE BETTER-OFF YOUTH LESS FEARFUL OF IMMIGRANTS AND REFUGEES? A STUDY OF ATTITUDES AMONG YOUTH IN SOUTHEAST EUROPE	25
Vesna Vuk Godina ABOUT HISTORICAL REASONS FOR CONTEMPORARY SLOVENE DISSATISFACTION WITH SLOVENE POSTSOCIALIST REPRESENTATIVE DEMOCRACY	39
Miloš Jovanović AFFIRMATION OF THE SOCIOLOGICAL APPROACH TO IDENTITY IN THE THEORY OF NORBERT ELIAS	63

TRANSLATIONS

Hubert Knoblauch INTRODUCTION TO THE COMMUNICATIVE CONSTRUCTION OF REALITY	79
--	----

REVIEWS

Dušan Milenković SHORT INTRODUCTION TO THE RECEPTION OF “FRENCH THEORY”	97
AUTHOR GUIDELINES	103

ЧЛАНЦИ



ARTICLES

V.P. Gagnon, Jr.¹

Dept. of Politics, Ithaca College, Ithaca, NY 14850-7289 USA

Оригинални научни рад

UDK 323.1(497.6+4-15)

Примљено: 27.9.2019.

Ревидирана верзија: 18.11.2019.

Одобрено за штампу: 19.11.2019.

DAYTON AND RIGHT-WING NATIONALISM IN THE WEST

Abstract: The article looks at the question of why Western powers that claimed to be committed to multiculturalism fashioned a post-conflict agreement for Bosnia-Herzegovina that cemented in place the ethnicization of territory that had been the goal of ethno-nationalist elites. In particular, why did officials from societies where far right forces with ideological views very similar to the nationalist forces in Bosnia were seen as marginal, accept that view as the basis for the Dayton Agreement? The paper answers the question by looking at the way in which political space has been constructed in the liberal democracies of the West and the ways in which majorities in those states imagine that political space. The paper also draws a parallel between these centrist officials approving of the Dayton Agreement and the rise of right-wing nativist forces in their own societies.

Keywords: Bosnia-Herzegovina, Dayton Agreement, ethnic conflict, Yugoslav wars, post-conflict settlements, multiculturalism, nationalism

“[S]cholars and US military officers attending the two-day seminar appeared to be in almost unanimous agreement that current state boundaries in the Balkans should be redrawn to create ‘smaller, more stable mono-ethnic states.’ According to the delegates, new boundaries enshrining homogenous ethnic entities would follow the historical patterns and ‘natural instincts’ of Europe, as witnessed over the past 300 years.” – Report on symposium on the future of US presence in the Balkans region, February 2001, Columbia University, NY (Domi, 2001).

Almost twenty-five years ago the Dayton Peace Agreement was signed by the presidents of Serbia, Croatia, and Bosnia-Herzegovina at an air force base in the US state of Ohio.² The Agreement, which is still the law of the land in Bosnia-Herzegovina (hereafter referred to as Bosnia), included a constitution for the war-torn state drawn up by US diplomats (Annex 4), which, like every peace plan put forward by the West for the future of Bosnia (the Carrington-Cutileiro Plan; the Vance-Owen Plan; and the Owen-Stoltenberg Plan), divided the country into Serbian, Bosniak and Croatian territories, despite the fact that such a division did not reflect the pre-war

¹ vgagnon@ithaca.edu

² For the text see <https://www.osce.org/bih/126173> (accessed 18 September 2019).

demographics or the historical reality of the country. Such a division had, however, been a major goal for the purveyors of the war in Bosnia.

Indeed, what is striking about this agreement is that for the first time in Bosnia's history, particular territories were defined as "belonging" to particular national groups. Until the war, Bosnia's population had been very mixed – in 1991 only 18 out of 109 municipalities had a population that was 80 percent or more of one group, and the population of those municipalities made up less than 10 percent of Bosnia's total population.³ No specific municipality or other political unit had ever been assigned to specific national groups. Thus neither Serbs, Croats nor Bosniaks were officially considered to be "minorities" regardless of their numerical presence in any particular municipality or region. In this, Bosnia was unusual in a Europe of nation-states, where starting in the late 18th century territory came to be identified with particular national groups (France for French, Germany for Germans, etc.), and with others in that territory becoming official minorities.⁴

Yet despite the purported goal of the West to maintain Bosnia's multicultural essence, the actual effect of the Dayton Agreement has been the opposite. The Serb entity that was established at Dayton, Republika Srpska (RS) – covering territory that before the war had a Serb population of less than 50 percent but that currently is 82 percent Serb – has consistently used the institutional power granted to it in the Dayton Constitution to stymie the functioning of a Bosnian state. Meanwhile, non-Serbs in RS, though formally having equal rights with all other citizens,⁵ know that they are in effect second-class citizens in a state ruled by ethnonationalist parties committed to separating RS from the rest of Bosnia. Likewise the Croat cantons in the other entity – the Federation of Bosnia-Herzegovina – are dominated by the Croatian Democratic Union (HDZ) and other like-minded Croat nationalist parties that are committed to creating a separate Croat entity; in those territories too non-Croats are effectively second-class citizens.⁶

So while the Dayton Agreement ended the war, it also created a situation where twenty-five years later Bosnia is still not a functioning state, and many of the people who run the various entities of the country are the same people responsible for the war. Both of these facts are due in very large part to the territorialization of ethnicity established by Dayton.

³ These included Serb-majority municipalities of Bosansko Grahovo, Titov Drvar, Šekovići, Bileća, Čelinac, Laktaši, Ljubinje and Srbac; Croat-majority Grude, Lištica, Ljubuški, Posušje, Čitluk, Duvno and Neum; and Muslim-majority Velika Kladuša, Cazin, and Živinice. The combined population of these municipalities amounted to 9.8 percent of the total population of Bosnia-Herzegovina. (Based on 1981 and 1991 census returns.)

⁴ On this historical process see Hobsbawm, 2012.

⁵ One large exception to this is that only Serbs can become a representative of RS in the Federal Bosnian Presidency. Although this provision of the Bosnian Constitution (Dayton Agreement Annex 4, Article 5) has been ruled a violation of human rights of RS's non-Serb citizens by the European Court of Human Rights in 2009, that ruling has had no practical effect on this provision. For a text of the ruling see Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina, 2009.

⁶ In addition, a Serb cannot according to the Constitution represent the Federation in the Presidency – rather the positions are reserved only for Croats or Bosniaks.

Given their proclaimed support for the preservation of a multicultural Bosnia, it is puzzling why Western diplomats and statesmen nevertheless acquiesced in the violent and forcible ethnicization of territory in Bosnia. On the one hand, there were “facts on the ground” at the end of the war, due to the massive ethnic cleansing undertaken by nationalist forces, and Dayton does include a right to return for people forcibly removed from their homes. On the other hand, the final Dayton Agreement maintained the territorialization of ethnicity that had been put forth in all the other Western peace plans (as mentioned above). The assumption from the beginning seemed to be, as noted in the epigraph to this paper, that “mono-ethnic states” were the most desirable outcome – a strange statement given that few if any western states are mono-ethnic.

Interestingly, over the past decade right-wing nationalist forces have come to the fore in a number of Western societies, forces that argue that a particular territory “belongs” exclusively to a specific ethnically and/or racially defined group and that the presence of others should be minimized – that is, that mono-ethnic states are desirable not just in the Balkans. These forces all have in common opposition to “multiculturalism” – they strongly disagree with the view that societies with ethnically and culturally diverse populations can be successful societies. Rather, they argue that such societies are doomed to failure. This is the same logic behind the territorialization of ethnicity in the Dayton and other peace agreements put forth for Bosnia, a logic noted in the epigraph to this article.

This right-wing nativist view, which until recently was seen as marginal in most Western societies, is often contrasted with the longer tradition in Western societies of acceptance and toleration. Of course all Western societies have historical records that are marked by exclusion and oppression of minorities. Yet the general view is that especially since the 1960s, Western societies have shifted so that the mainstream view is that of tolerance and acceptance of a multicultural presence. All of these societies have had extreme right-wing forces that reject that, and which are often dubbed as “racist”, but up until recently they were seen as marginal in their respective societies, and for the most part had minimal political influence in the legislative process. In addition, the proposals for the ethnic division of Bosnia were not put forth by members of far right-wing nationalist parties or groups, but rather by diplomats and statesmen who were centrists within their own societies.⁷

The puzzle is why centrists who professed support for multiculturalism would put forward solutions to Bosnia that were ideologically in line with forces that in their own societies were seen as marginal and extremist. A seemingly unrelated puzzle is how and why such previously marginal forces have become major political forces in those societies, even vying for top positions and parliamentary majorities. In the case of the US, how could a society that is made up of descendants of immigrants, which has a long record of civil rights progress, come to be dominated by a nativist, extreme anti-immigrant administration that not so secretly pines after a white ethno-state?

⁷ There were also academics who argued for ethnic separation of populations as the only way for societal stability. See for example Kaufmann, 1996.

This paper will argue that the shift in fact was not sudden; rather the way that political space has been constructed in the liberal democracies of the West predetermined the rise of forces who see their territory in ethnically and/or racially pure terms. Drawing on the work of Australian anthropologist Ghassan Hage, this paper argues that the Dayton Agreement that ended the Bosnian war is a prime piece of evidence that even liberals who see themselves as tolerant and accepting of multiculturalism in fact may have unstated assumptions about the demographic claims to the particular territorial state from which they come. I argue that the hegemonic way in which notions of belonging are conceptualized and implemented in the dominant liberal states of the West is itself a problem for plural societies. In the case of the successor states of the former Yugoslavia, this model has reinforced the logic of the ethnic cleansers, and has undermined the position of those forces in society that advocated for an authentic ethic of multiculturalism.

Indeed, as noted earlier, in the Balkans, we are faced with the puzzle of seemingly paradoxical behavior manifested by the West during and after the Yugoslav wars of the 1990s. On the one hand, observers in the West condemned the brutal violence against civilians, the murders and expulsions that have come to be known as “ethnic cleansing,” decrying such acts as violations of liberal norms of human rights. On the other hand, however, the same observers have often seen violence as an almost natural outcome of the combination of ethnic diversity and a liberal democratic political system. In addition, as with the Dayton Agreement, they have based their actions and policies on that logic, often turning a blind eye to ethnic cleansing (the cases of Srebrenica in Bosnia and Operations Bljesak and Oluja in Croatia in the summer of 1995 come to mind), cooperating with ethnic cleansers in the name of pragmatism⁸, formulating policies and peace plans based on the territorialization of ethnicity as noted above, and finally, in the postwar era, ensuring the territorialization and institutionalization of ethnicity, a focus on ensuring “minority” rights within the framework of nationally-defined states or entities, and attempting to teach the locals liberal values such as tolerance, all in the name of bringing stability and liberalism to the region. However, these policies have served to reinforce the logic of the ethnic cleansers and to silence and demobilize other, possible alternative ways of thinking about political space. As noted above, they have also ensured that Bosnia-Herzegovina remains a non-functioning state dominated by nationalist forces.

One reason for these outcomes is the liberal model’s understanding of the causes of the violence described as “ethnic conflict,” in particular its assumption that the existence of substantial “minority” populations, or the lack of a culturally defined homogeneity, is a major problem for societies. From this perspective, cultural pluralism is a problem to be managed or overcome in order to prevent the outbreak

⁸ For example, both Serbian President Slobodan Milošević and Croatian President Franjo Tuđman were treated as valued negotiating partners despite the knowledge that both were also responsible for massive human rights abuses. A particularly interesting example of this at the time could be seen in the *New York Times* report on the Dayton negotiations, in which U.S. negotiators portray Milošević as a reasonable and effective negotiating partner, while Bosnian President Alija Izetbegović was portrayed as cranky and difficult. See Sciolino and Cohen, 1995.

of violence along ethnic lines (Kaufmann, 1996). It is this often unstated, underlying assumption that drives the policy of “liberal multiculturalism.”

Yet, as I have shown elsewhere, in the case of the former Yugoslavia, sustained violence was not caused by the fact that many regions of the country were ethnically plural. Rather, the ultimate cause of the violence was to be found in the interests and values of parts of the ruling elites in Serbia and Croatia, in the challenges and threats they were facing from the wider populations in their republics who were mobilizing for basic changes in the structures of political and economic power, whose main concerns were nonethnic ones. The violence and the imposition of ethnic homogeneity was a purposeful and strategic policy undertaken by certain elites in response to those threats. In an attempt to impose *political* homogeneity at home, they used violence framed in ethnic terms in order to demobilize, silence, and marginalize these challengers. In other words, the violence was not the *result* of cultural pluralism, but rather was a means by which to construct a society segmented by ethnic identity; violence thus creates a society that fits the liberal preconceptions of plural societies (Gagnon, 2004; Gagnon, 2020).

Given their claims to be tolerant, multicultural societies themselves, why did the West accept the discourse of ethnicity almost unquestioningly, and pursue policies in the region that reinforce ethnicization and thus the consolidation in power of right-wing nationalist forces?

In answering these questions, I argue that those local actors who pursued an ethnicized strategy of violence were acting not out of some innate Balkan pathology, but rather according to an ethnicist logic that reflects western nation-state building, or, in the words of the Report of the Columbia University symposium cited at the start of this article, “the historical patterns and ‘natural instincts’ of Europe” (Domi, 2001). Ironically, the threat to the security of states that are not ethnically homogeneous comes not from their heterogeneity, or from the existence of “minorities,” but rather from the unproblematic acceptance of this particular conceptualization of national space, which by its very nature constructs parts of the population as “minorities.” Those who call for ethnically pure states as a means to ensure stability have seriously misidentified the causes of instability. Indeed, the concept – and policy – of ethnic purity, and of ethnically-defined liberal states, itself is a cause of instability. The implicit assumption is that ethnically diverse communities or states are not possible without either massive repression or the territorialization of “ethnic groups.” The latter method, apparently preferred by the West, involves the construction of an ethnicized “hierarchy” that assigns states to specific “ethnic groups” and treats others within that territory as “minorities” to be tolerated.

The Yugoslav wars of the 1990s: What they were *not*

The starting point for this analysis is the sharp contrast between Western portrayals of the violence in Croatia and Bosnia and the actual situation on the ground in both places. In particular, despite Western conceptions, the violence in both places was not caused by preexisting hatreds, but rather was purposefully and

strategically imposed on the most ethnically diverse communities from outside, as a result of policies in Belgrade and Zagreb.

The puzzle here is thus not why Serbia's elites pursued a strategy of violence – indeed, strategies of violence are quite common – but rather why they pursued such a policy in the name of an ethnic nationalist imagining of space that was so contrary to the realities on the ground, that did not reflect grassroots sentiments in the affected communities, and that resulted in the destruction of those communities, and in particular, the expulsion, murder, or displacement of the vast majority of Serbs in Croatia, Bosnia, and Kosovo^{9*}. A similar puzzle is presented by the actions of Croatia's leadership, which had the same effects on Croats in the ethnically mixed parts of Croatia and Bosnia.

Indeed, even a cursory glance at the data gathered by Yugoslav social scientists on interethnic relations in pre-1990 Yugoslavia is enough to show that ethnic relations were not the cause of the violent conflicts that wracked the region in the 1990s.¹⁰ In all republics, but especially in Bosnia-Herzegovina, the site of the bloodiest and longest war, what is clear from pre-war polling is that people prioritized questions of economic reform and their standard of living, not an ethno-nationalist agenda. Symptomatic of this were the extremely high ratings received by federal prime minister Ante Marković in his two years of leading the federal government in the direction of reform, as well as other polls showing priority given to issues of the economy over narrowly ethnic issues (Bačević, 1991).¹¹

In addition to this data on the state of Yugoslav society in the years prior to the war, one can also look at the actions and motivations of those political elites who were responsible for the widespread violence. Suffice it to say here that impending radical changes in the structure of economic and political power affected different parts of each republic's elites in differing ways. Some – “reformists” or “liberals” – welcomed and indeed pushed for such change, while others – “conservatives” – were extremely opposed to them (Gagnon, 2004). Beginning in 1987, with the victory of the faction in Serbia led by Slobodan Milošević, this conflict between reformists and conservatives gradually came to consume first the League of Communists of Yugoslavia, and eventually the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. The violence itself was a strategic policy on the part of conservative elites, especially in Belgrade and in Zagreb (where, from 1989 onward these elites were the leaders of the ruling HDZ), who sought to reconstruct the meaning of ethnicity, that is, what it meant to be “Serb” or “Croat,” with the goal of ensuring nationally-defined authoritarian states. This strategy was not a means to mobilize populations, however. Rather, the violence served mainly to demobilize, silence and marginalize those challenger elites as well

⁹ This designation is without prejudice to positions on status, and is in line with UNSCR 1244/1999 and the ICJ Opinion on the Kosovo declaration of independence. (*Editorial note*)

¹⁰ See for example, Dugandžija, 1991; Oliveira-Roca, 1991; Pupovac, 1991; Bakić, 1989; Bakić and Dunderović, 1990; Hodson, Massey and Sekulic, 1993.

¹¹ For information from Croatia in the 1990s, see “Anketa istraživanja IZBORI 1990, 1992, 1995,” in Kasapović, 2001.

as the large parts of the population who had been mobilizing for reforms in the late 1980s and in 1990 (Gagnon, 2004; Gagnon, 2010).

The question remains, however, as to why this violence was undertaken within a discourse of ethnicity, why the violence was framed as ethnic violence, why it was portrayed as the result of ethnic solidarity. Here it is necessary to look at how the international norms of state-building have developed since the 19th century, as well as how the West reacted to the violence and to the discourse of ethnicity that marked the Yugoslav wars of the 1990s.

Conceptions of Political Space in Europe: The Europeanization of the Balkans

Thinking of political space in ethno-nationalist terms is a European tradition. In brief, pre-nationalist conceptualizations of space were based on dynastic empires with very culturally heterogeneous populations. Such heterogeneity was not problematic because there was no direct link between language, “ethnicity,” and politics. What tied the populations of these empires together was their status as subjects of the reigning dynasty; their language or “ethnicity” were basically irrelevant (though at times certain linguistic or religious traits gave advantages to parts of the population). The new, nationalist way of imagining political space – motivated by modernization processes as well as by the growing participation of larger parts of the population in various functions of the state – meant that now the characteristics of the population within the borders of the state were crucial to this imagining. The result was a series of conscious and strategic acts on the part of elites to construct an image of a population with a common “national” culture and identity, to impose that culture on the actual population, and to try to erase previous forms and images of coexistence and pluralism in constructing the narrative of the nation.

The literature on nationalism makes quite clear that this shift was not “natural,” that is, ethno-national states arose not as a reflection of some pre-existing reality on the ground that merely “awoke” after a long period of slumber or repression. While drawing on what Hobsbawm refers to as “proto-national” factors, the phenomenon of space conceived of in ethnically or linguistically homogeneous terms was very much a new one that was constructed purposefully by state-building elites, in which proto-national elements were reshaped and reified, and given new, political meanings as a way of trying to create *political* homogeneity (Hobsbawm, 2012; Gellner, 2009). Indeed, given that the territorial spaces in question were neither culturally nor politically homogeneous, one of the major parts of the nation-state project in Western Europe was the construction of this homogeneity. As Hobsbawm points out, early to mid-19th century liberals saw this move towards cultural homogeneity – and the disappearance of smaller “peoples” – as a step toward progress. The means by which various state elites fostered or imposed homogeneity differed, ranging from the use of violence against populations which did not fit into the newly ethnic designation of political space – non-French speakers in France, aboriginal peoples in colonized

countries, Jews and Gypsies in Europe – to imposing homogeneity through education and linguistic standardization (assimilation and differentiation of regional variants of language and culture by social status). This entire range of strategies has marked the construction and reconstruction of Western European nation states – as well as the European settler states in North America, southern Africa, and Australasia – right up to the end of the 20th century.

This move toward an “ethnic” homogenization of political space is thus clearly a Western European phenomenon that, while not the result of instinct (as claimed by the participants in the Columbia University conference cited at the beginning of this paper), has certainly been and continues to be the hegemonic way that political space has been imagined and constructed in Western Europe, as well as in the European settler states. It also spread with European colonialism and (more recently) with liberal democracy to other areas of the world, where it has been superimposed over local, complex and plural conceptions and understandings of identities and their links to political space. The result has often been the similar logic of “ethnic cleansing” and violence to make demographic realities on the ground conform to these ideas of homogeneous political space. Indeed, as Michael Mann points out, “genocide can be seen ... as ‘the dark side of democracy’ – the most undesirable consequence of the modern practice of vesting political legitimacy in ‘the people’” (Mann, 1999).

This reconceptualization of political space in Western Europe over the course of the 19th century also had its impact in the Balkans, where, as it had throughout Europe, this idea clashed sharply with the demographic and social realities on the ground. The import of this West European idea into Southeastern Europe would thus lead one to expect a repeat of the various types of “ethnic cleansing” that had been carried out throughout the continent. Such violence was thus the result not of “ancient hatreds,” but rather of the spread of the logic of liberal West European imaginings of political space.

Indeed, the very different, very heterogeneous realities in the Ottoman and Habsburg empires came under increasing pressure as the ideas of homogeneous ethnic nations spread from the West. Elites who wished to lay claim to a state on the territory of either empire had to frame the claim in European terms of an ethnic/linguistic nation, despite the fact that no territory in the region conformed to that demand. In the case of the Ottoman Empire, the Western powers also directly intervened by claiming certain religiously-defined populations to be under their “protection,” effectively putting certain parts of the Ottoman population under their patronage and recognizing as the local populations’ leaders those elites who mobilized a discourse of ethno-religious separatism and boundedness. Thus, the West European model of the nation-state

was imposed on all the Ottoman peoples by their leaders regardless of their historical experience and political culture. Each major ethnic group ... sharing a kindred language was assembled arbitrarily in a given territory and forced to accept a national identity chosen by the self-appointed ‘national’ leaders (Karpas, 1982, p.166).

The result was the violence and wars in the Balkans over the course of the 19th and early 20th centuries, including the effective “ethnic cleansing” of Ottoman Muslims from the territories of newly independent nation-states (McCarthy, 1995). Far from being the result of endemic hatreds or Balkan pathologies, however, they were the result of a reconceptualization of space along European lines, in effect the “Europeanization of the Balkans.”

The elites who were successful in establishing a Serbian state thus used a discourse and an image of a “Serbian people” to construct the territorialized sense of nation. The state-building nationalism that drove these policies was first officially enunciated in 1844 by the minister of internal affairs of the Serbian principality, Ilija Garašanin, who argued that “Serbia must place herself in the ranks of other European states.” Garašanin, who today is often portrayed outside of Serbia in negative terms as the father of Serbian nationalism, laid out a basically liberal vision of a large Serbian-dominated state in what was then the European realms of the Ottoman Empire, as well as in the South Slavic realms of the Habsburg Empire. A major contributor to Garašanin’s *Načertanije*, in which he laid out this vision, was Czech lawyer and soldier František Zach. Zach, from the Habsburg Empire, was a liberal and a Slavic nationalist whose views reflected the liberal views on state-building of the time.¹²

In this move to assert an independent Serbia policy, the ruling elites of the principality were thus following in the footsteps of other European liberals, and were also very strongly supported by Western powers who sought to prevent Russian influence and control over the region. The strategy of the Western powers was to establish West European-style nation states in the region regardless of the demographic realities on the ground. As a result, just like European states earlier, Serbian elites also undertook to impose a cultural homogeneity on their new nation-state’s territory, in this case expelling the Muslim populations from the territories that became incorporated into Serbia. As Hobsbawm points out, this homogenization was part and parcel of mid-19th century liberalism and its vision of progress (Hobsbawm, 2010, pp.30-33).

As Serbian territory expanded, the Europeanization of these territories continued, as Serbian elites sought to ensure the ethnicization (or more specifically, the Serbification) of that territory. The Balkan wars of 1912-1913 likewise saw fighting over territories that had been Ottoman, with very diverse populations. Yet neighboring nation-states also laid claim to these Ottoman territories based on ethnic, linguistic, religious grounds. Given the dissonance between the social-demographic realities and the requirement of ethnic claims to territory, the wars themselves must be seen as attempts by these states to force an ethnic conceptualization of space onto this diverse space. The result – ethnic cleansing in the form of massacres and expulsions – was part of this attempt to get the Western powers to accept claims to the territory. Western acceptance of course did not mean the West actively condoned expulsions;

¹² For an analysis of Garašanin’s “Načertanije,” see Bataković, 1994. On Zach’s role, see Bataković, 2014, pp.135-161.

indeed, ironically, the violence was portrayed in terms of ancient Balkan enmities and primitive passions, and the West stepped in to ensure “minority rights” for those who did not fit the new description of the conquered space (Carnegie Endowment, 1993). But the very notion of people who had lived in territories their whole lives, as had their ancestors, suddenly becoming “minorities,” along liberal Wilsonian lines, showed that in effect the Western liberals, just as much as the extremist nationalists, shared a basic conceptualization of political space in ethnic terms.

Yet there were alternative discourses; in Serbia, when the region that would eventually become the Yugoslav Republic of Macedonia was conquered, the opposition Socialist Party argued strenuously that the population there should not be reduced to second-class “minority” status; rather, they pushed for Macedonians to have full civil and political rights.¹³ Indeed, in terms of on-the-ground lived experiences, the most ethnically diverse parts of what became the state of Yugoslavia maintained those realities up until the wars in 1991 and 1992, and some survived even afterwards.¹⁴ These two conceptualizations of space continued to battle: on the one hand the imagining of ethnically defined nation-states, with some arguing for ethnic exclusivity and even expulsions to create homogeneous space, and others arguing for tolerance and liberal minority rights; and on the other hand the realities on the ground of plural, multiethnic communities. It seems contradictory that the West has effectively come down on the side of those who have used violence to achieve the ethnicization of territory and the territorialization of ethnicity – which after all is a long tradition among liberal states in the West – while at the same time demanding that the Balkan natives accept an ethos of multiculturalism. But as will be explained below, these two apparently contradictory policies are in fact merely two sides of the same coin, and are based on the same logic that Western states themselves have conceptualized political space.

It thus also seems highly ironic that Western analyses of the wars in Yugoslavia often treat them as something essentially different, as Balkan pathologies that are fundamentally alien to anything in the West. This irony is made all the greater given the West’s attempts to teach the Balkan natives to be good, liberal, tolerant multiculturalists, when in fact the West’s attempts to impose liberal multiculturalism have actually served to reinforce those factors in ex-Yugoslav societies that are the most nationalistic and ethnicist.¹⁵

¹³ See the discussion of the Serbian opposition’s strong criticisms of the ruling party’s views on how to govern the newly conquered territories in what is now the Republic of Macedonia in Carnegie Endowment, 1993; for the same issue applied to Kosovo*, see Stefanović, 2005.

¹⁴ See for example Dimitrijević, 2000.

¹⁵ In the words of Maria Todorova, “It is, of course, a sublime irony to observe leaders of the cleansed societies of Western Europe fifty years after their ugliest performance raise their hands in horror and bombard ... the former Yugoslavs in preserving ‘ethnic diversity’ for the sake of securing a *Volksmuseum* of multiculturalism in the corner of Europe, after having given the green light to precisely the opposite process.” (Todorova, 1997, p.186). What Todorova misses is that the policy of “multiculturalism,” both in the west and in the Balkans, is merely a continuation of the logic of ethnic cleansing, but in a friendly, liberal form rather than in a nasty, bloody form.

Thus as noted earlier, from the start of the war in Bosnia, every peace plan put forth by the West proposed to divide the republic into ethnically defined territorial units – districts, cantons, entities: all were based on the territorialization of ethnicity and the ethnification of territory. The November 1995 Dayton Peace Agreement that actually ended the war went one step further. It not only divided the country into ethnically-defined entities, it then divided one of those entities into ethnically-defined cantons. The Dayton Constitution, which was written by American officials, also allocated positions in the Bosnian parliament and the presidency by ethnicity, reinforcing and reifying the very logic that Dayton claims to oppose, that is, the logic of the ethnic cleansers.¹⁶ Of course Dayton also contained provisions to ensure “minority populations” all civil and political rights, and to allow “minorities” to return to their prewar homes. But as Tone Bringa has pointed out, in pre-war Bosnia Serbs, Muslims and Croats were not minorities anywhere in the Republic (Bringa, 1995). Now they are.

To be sure, the local nationalist parties in Bosnia itself (as well as the ruling parties in Croatia and Serbia) favored this approach, going so far as to sacrifice members of “their” nation in order to achieve those goals.¹⁷ What is of interest however is the fact that Western ways of thinking about territory coincided with the local nationalists’ own goals. That is, the form of violence seen in the Yugoslav wars of the 1990s, the discourse within which it was carried out, and the effects it had on the ground, were very much in line with dominant Western conceptualizations of political space. While the West has condemned the violence, it has accepted and indeed even promoted the logic of the violence – ethnification of territory, and territorialization of ethnicity – because it is a logic on which the nation-states of Western Europe and even the so called “civic nationalisms” of the US, Canada, and Australia were themselves formed and on which they are still based in the eyes of many citizens of those countries (although in the latter cases the “ethnic” definition of the state is based on the concept of “whiteness”).¹⁸

Indeed, the very call for tolerance and minority rights is based on the same logic that underlies the actions of the ethnic cleansers, that is, that each “ethnic group” has the right to its own territorial national state. Of course the liberal model does not call for ethnic cleansing; its focus is on tolerance and the granting of rights to “minorities.” But as Australian anthropologist Ghassan Hage has pointed out in

¹⁶ While in socialist Bosnia there was an “ethnic key” that provided for representation of the various groups in Bosnia in state and other official positions, including the presidency, this was a far cry from what was put into place by Dayton. For example, in the elections for members of the Bosnian Presidency within Socialist Yugoslavia, all Bosnians voted for who would be the Serb member; likewise for the Croat and Muslim members.

¹⁷ See for example Božić, 2018.

¹⁸ To be sure, alternative non-ethnic versions of identity compete with these ethnic ones; but the dominant, hegemonic vision of national identity is, in all these cases, an ethnically defined “whiteness”. Those who advocate an inclusive vision of national belonging are fighting an uphill battle in all of these societies. For an example from the United States, see Gerstle, 2002; Horsman, 1986. For an example from France, see Maschino, 2002, 6-7.

his work on multiculturalism, the main difference between the “bad” nationalists who want to exclude minorities, and the “good” liberal nationalists who call for toleration, is a matter of degree (Hage, 2000). In both cases the choice of tolerating or not tolerating is assumed to belong to those who feel entitled to determine the fate of a particular national territory; the ethnification of territory as a principle is not in question. In both cases, national space is imagined as “belonging” to people of the dominant culture, defined ethnically, who feel themselves empowered to be the arbiters of the fate of that space. Thus in a liberal nationalist Croatia, people who identify as Croats felt themselves empowered to have authority to tolerate or to not tolerate Serbs, to grant them “equal rights” or to see them as a security threat to the Croatian state. The Serb “minority,” on the other hand, does not tolerate others; in Hage’s terms, “those in a dominated position do not tolerate, they just endure” (Hage, 2000, p.88).¹⁹

Liberal Multiculturalism in the West as an ethnicist project

Why have Western policy makers so easily adopted the logic of the ethnic cleansers? It is because, as Australian anthropologist Ghassan Hage has convincingly argued, the West’s own conception and policies of liberal multiculturalism are themselves forms of ethnic nationalism, policies that serve in their own states and societies to reinforce the fantasy of White supremacy (Hage, 2000). Although not as obviously offensive as overtly racist, “evil” nationalists, this liberal multiculturalism in Australia, North America, and Western Europe, serves to position whites as the arbiters of national essence. Thus it is whites who are called on to be tolerant, which implicitly recognizes that they are also the ones who feel entitled to be intolerant. Their decision not to exercise their ability to be intolerant is seen as an act of benevolence and generosity. Whites are told they should value diversity, that is, that it is good to “have” minorities because they provide something important to the whites (as opposed to merely recognizing that “we *are* diverse”). In short, whites implicitly and naturally assume that it is up to them to accept or reject non-whites as parts of their societies, to grant or withhold rights and a place in society. Whites in effect assume themselves to have the privileged position as the managers of national space. As such, liberal multiculturalism is a nationalism of inclusion; that is, its threshold of tolerance is higher than the nationalism of exclusion, but it is still nevertheless present.

As Cornel West expresses it in the US context,
“[F]or liberals, black people are to be ‘included’ and ‘integrated’ in ‘our’ society and culture... [but they] fail to see that the presence and predicaments of black people are neither additions to nor defections from American life, but rather *constitute elements of that life*” (West, 1994, p.6).

¹⁹ Or in the words of the Ashanti Prince Kwame Poku, in Arthur Japin’s novel of displacement and identity, “Being tolerated signifies not being equal” (Japin, 2002, p.274).

As another African-American scholar has described it, African-Americans are considered to be “like one of the family,” though not exactly one of the family (Collins, 2001). So despite the claims that the U.S. is based not on the “bad” ethnic nationalism, but rather “good” civic nationalism, what becomes clear in this analysis and in other African-American critiques of American identity is that the US too bases belonging and membership on ethnic criteria (Collins, 2001, p.10).²⁰ In this case, however, the ethnic category is an overarching “White” identity, where non-whites are systematically treated as second-class citizens, and in which European and other immigrants do their best to “become white,” or to assimilate to the dominant culture, because it is members of the dominant culture who are the managers of national space.²¹ Thus it is “White” Americans who are asked to be tolerant and generous, to appreciate the diversity that “minority” populations bring to their country. It is also “White” Americans who pronounce on the desirability or dangers of a lack of assimilation of newcomers, on the need for assimilation of native minorities into the mainstream culture, on the levels of immigration and diversity that are acceptable or excessive.

Given this background, it is no surprise that right-wing forces that openly advocate for ethnically pure states in the West have come to positions of prominence throughout the West. Indeed, many of them look to the actions of Serbian nationalists as inspiration – the shooter in the New Zealand mosque shooting even specifically citing Radovan Karadžić as an inspiration (Živanović, 2019; Hajdarpašić, 2019).

In this sense, the Dayton Agreement, though crafted by centrist liberal politicians in the West, is based on the same logic as the right-wing nationalist forces that have seemed to be ascendant in the U.S. and Europe. Though not a coincidence, it shows how the thinking behind Dayton was a sign that, as Hage notes, many in Western societies do think of the “space” of their state as belonging to the dominant group. They are however much more tolerant of others than the White ethno-nationalists.

Transported to the Balkans, while the West condemned “bad” nationalists who overtly called for and carried out ethnic cleansing, what it promoted in fact follows a similar logic, though with a different threshold of tolerance for “minority” populations. While of course, as Hage points out, for “minorities” it is preferable to live in a state dominated by “good” nationalists rather than “bad,” the problem is that because they are looking at national space based on the same assumptions, the proportions of “good” and “bad” can rapidly shift. And indeed that is what we have been seeing in Western societies over the past several years. Thus the fact that U.S. and EU diplomats accepted the ethnicization of territory in Bosnia was an indication that this mode of thinking was not foreign to them, but rather was consistent with how they viewed political space. The quote at the beginning of this article, though at the time spoken about the Balkans and Europe, could just as easily have been stated by White nationalists who seek to ensure that the US and European states become white

²⁰ For an analysis of US identity as being centered on “whiteness,” see Marable, 1993.

²¹ On how immigrants to the United States become white, see Roediger, 2005 and Ignatiev, 1995. Hage also has an interesting analysis of the hierarchy within Australian whiteness (Hage, 2000).

ethno-states. In that sense, we can see the war in Bosnia and the Dayton Agreement as a precursor to current political trends in the West.

References

- Baćević, Liljana. (1991). *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*. Belgrade: Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Institut društvenih nauka, Univerzitet u Beogradu.
- Bahtijarević, Štefica, Lazić, Mladen, Goati, Vladimir, Milas, Goran, Miljević, Milan, Mihajlovski, Stojmen ... Vasović, Mirjana. (1991). *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj*. Zagreb, Institute for Social Research.
- Bakić, Ibrahim. (1989). "Stavovi mladih Bosne i Hercegovine prema naciji i religiji." *Sveske*, no.24-25.
- Bakić, Ibrahim, & Dunderović, Ratko. (1990, 22 March). "Građani Bosne i Hercegovine o međunacionalnim odnosima." *Oslobođenje*.
- Bataković, Dušan T. (1994). "Ilija Garašanin's 'Načertanije': A Reassessment." *Balkanica*, 35(1),157-183.
- Bataković, Dušan T. (2014). *The Foreign Policy of Serbia (1844-1867): Ilija Garašanin's Načertanije*. Belgrade: Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts.
- Božić, Gordana. (2018). *Variations in Political Violence: Civil War in Bosnia and Hercegovina, 1992-1993*. Unpublished PhD dissertation, University of Ottawa, Ottawa, Ontario, Canada.
- Bringa, Tone. (1995). *Being Muslim the Bosnian Way*. Princeton: Princeton University Press.
- Carnegie Endowment. (1993). *The Other Balkans: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect*. Washington, DC: Carnegie Endowment.
- Collins, Patricia Hill. (2001). "Like one of the family: race, ethnicity, and the paradox of US national identity." *Ethnic and Racial Studies*, 24(1), 3-28.
- Dimitrijević, Nenad. (2000). "Managing Distrust and Hatred: Multiethnic Local Communities in the Countries of the Former Yugoslavia / Upravljanje Nepovjerenjem i mržnjom: multietničke lokalne zajednice u zemljama bivše Jugoslavije." In Nenad Dimitrijević (Ed.), *Managing Multiethnic Local Communities in the Countries of the Former Yugoslavia - Upravljanje multietničkim lokalnim zajednicama u zemljama bivše Jugoslavije* (pp.3-28). Budapest: Open Society Institute.
- Domi, Tanja. (2001, March 2). "US to Rethink Bosnia Policy?" *International War and Peace Report's Balkan Crisis Report*, No. 223 (part one).
- Dugandžija, Nikola. (1991). "Domet Nacionalne Zaokupljenosti." Pp.135-152 in Bahtijarević et al 1991 (in English as: "The Level of National Absorption," in Katarina Prpić, Blaženka Despot, and Nikola Dugandžija (Eds.), *Croatian Society on the Eve of Transition*. Zagreb: Institute for Social Research, 1993.
- Gagnon, Chip. (2010). "Yugoslavia in 1989 and after." *Nationalities Papers*. 38(1), 23-39.

- Gagnon, V.P., Jr. (2004). *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Gagnon, V.P., Jr. (2020). *Mit o etničkom ratu: Srbija i Hrvatska devedesetih godina*. Beograd: Barabas (forthcoming).
- Gellner, Ernst. (2009). *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Gerstle, Gary. (2002). *American Crucible: Race and Nation in the Twentieth Century*. Princeton: Princeton University Press.
- Hage, Ghassan. (2000). *White Nation: Fantasies of White supremacy in a multicultural society*. New York: Routledge.
- Hajdarpašić, Edin. (2019, 20 March). "How a Serbian war criminal became an icon of white nationalism,". Retrieved from *The Washington Post* website <https://www.washingtonpost.com/outlook/2019/03/20/how-serbian-war-criminal-became-an-icon-white-nationalism/>. Accessed 19 September 2019.
- Hobsbawm, Eric. (2012). *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hodson, Garth Massey & Sekulic, Dusko. (1993). "National Tolerance in the Former Yugoslavia." *Global Forum Series Occasional Papers*. Durham, N.C.: Center for International Studies, Duke University. December, no. 93-01.5.
- Horsman, Reginald. (1986). *Race and Manifest Destiny: Origins of American Racial Anglo-Saxonism*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ignatiev, Noel. (1995). *How the Irish Became White*. New York: Routledge.
- Japin, Arthur. (2002). *The Two Hearts of Kwasi Boachi*. New York: Vintage.
- Karpat, Kemal H. (1982). "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era." In Benjamin Braude & Bernard Lewis (Eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society, Volume 1: The Central Lands* (pp.141-169). NY: Holmes & Meier Publishers.
- Kasapović, Mirjana. 2001. *Izbori, stranke i parlament 1990-2000*. Zagreb: Fakultet Političkih Nauka.
- Kaufmann, Chaim. (1996). "Possible and Impossible Solutions to Ethnic Civil Wars." *International Security* 20(4), 136-175.
- Mann, Michael. (1999). "The Dark Side of Democracy: The Modern Tradition of Ethnic and Political Cleansing," *New Left Review*, no.235 (May-June), pp.18-45.
- Marable, Manning. (1993). "Beyond racial identity politics: Towards a liberation theory for multicultural democracy." *Race and Class* 35(1), 113-130.
- Maschino, Maurice T. (2002, juin). Etes-vous sûr d'être français. *Le Monde Diplomatique*, no.579.
- McCarthy, Justin. (1995). *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of the Ottoman Muslims, 1821-1922*. Princeton: Princeton University Press.
- Oliveira-Roca, Maria. (1991). "Demografski profil hrvata, srba i jugoslovena u Hrvatskoj: Razlike u prostornom razmještaju i socio-demografskoj strukturi ekonomski aktivnih hrvata, srba i jugoslovena u Hrvatskoj u 1989." In Bahtijarević and Lazić 1991.
- Pupovac, Milorad. (1991). "Stavovi govornika hrvatskog ili srpskog prema jeziku i pismu." In Bahtijarević and Lazić 1991.

- Roediger, David. (2005). *Working Toward Whiteness: How America's Immigrants Became White*. NY: Basic Books.
- Sciolino, Elaine & Cohen, Roger. (1995, November 23). In U.S. Eyes, 'Good' Muslims and 'Bad' Serbs Did a Switch. *New York Times*, pp.1, A10.
- Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina. (2009). European Court of Human Rights. Online at <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-96491%22%5D%7D>. Accessed 18 September 2018.
- Stefanović, Djordje. (2005). "Seeing the Albanians through Serbian Eyes: The Inventors of the Tradition of Intolerance and Their Critics, 1804-1939." *European History Quarterly* 35(3), 465-492.
- Todorova, Maria. (1997). *Imagining the Balkans*. NY: Oxford University Press.
- West, Cornel. (1994). *Race Matters*. New York: Vintage Books.
- Živanović, Maja (2019, March 19). "New Zealand Mosque Gunman 'Inspired by Balkan Nationalists'," *Balkan Insight*. Online at <https://balkaninsight.com/2019/03/15/new-zealand-mosque-gunman-inspired-by-balkan-nationalists/> (accessed 20 September 2019).

ДЕЈТОН И ДЕСНИЧАРСКИ НАЦИОНАЛИЗАМ НА ЗАПАДУ

Сажетак: Чланак се бави питањем зашто су западне силе које су тврдиле да су одређене за мултикултурализам уобличиле постконфликтни споразум за Босну и Херцеговину, који је учврстио етнизацију територија, што је био циљ локалних етнонационалистичких елита. Конкретно, зашто су званичници из друштава у којима су крајње десне снаге, које се сматрају маргиналним, с идеолошким ставовима врло сличним националистичким снагама у Босни, прихватиле то гледиште као основу Дејтонског споразума? Рад одговара на ово питање разматрајући начин на који је изграђен политички простор у либералним демократијама Запада и начине на које већина у тим државама замишља тај политички простор. У раду се такође прави паралела између центристичких званичника који су одобравали Дејтонски споразум и успона десничарских нативистичких снага у њиховим друштвима.

Кључне речи: Босна и Херцеговина, Дејтонски споразум, етнички сукоб, ратови у Југославији, постконфликтни споразуми, мултикултурализам, национализам

Andrej Naterer¹
Faculty of Arts, University of Maribor, Slovenia

Оригинални научни рад
UDK 316.64-053.81:314.7

Mojca Marič²
Faculty of Arts, University of Maribor, Slovenia

Примљено: 3.11.2019.
Ревидирана верзија: 16.1.2020.
Одобрено за штампу: 17.1.2020.

Lucija Dežan³
Faculty of Arts, University of Maribor, Slovenia

Miran Lavrič⁴
Faculty of Arts, University of Maribor, Slovenia

ARE BETTER-OFF YOUTH LESS FEARFUL OF IMMIGRANTS AND REFUGEES? A STUDY OF ATTITUDES AMONG YOUTH IN SOUTHEAST EUROPE

Abstract: A number of studies link higher levels of education and general wellbeing to lower levels of xenophobia and social distance in relation to strangers. We tested this general assumption on a sample of more than 10,000 young people aged from 14 to 29 years from ten countries of Southeast Europe. More specifically, the focus of our research was to evaluate the effect of young people's financial status, parental education and self-rated health onto the level of fear and social distance expressed in relation to immigrants and refugees. Our hypothesis was that better-off young people in all three dimensions (money, education, and health) should be less fearful and more open towards immigrants and refugees in each of the ten countries observed. The analyses showed that none of the six tested hypotheses could be confirmed. With very rare exceptions, better-off young people do not hold more positive perceptions when it comes to immigrants and refugees. In essence, our results suggest that negative perceptions in relation to immigrants and refugees are quite evenly spread across the different segments of young people in terms of their financial situation, cultural background and their health. The only partial exception is Bulgaria, where correlations tend to run contrary to our expectations; better financial situation and better self-rated health are related to more negative perceptions of immigrants and refugees.

Keywords: Immigrants, Refugees, Young people, Southeast Europe, Fear, Social Distance

¹ andrej.naterer@um.si

² mojca.maric@guest.arnes.si

³ lucija.dezan@student.um.si

⁴ miran.lavric@um.si

Introduction

Following the influx of immigrants to Europe in recent years, studies of attitudes towards immigrants and refugees have proliferated and often depict increases in negative attitudes (Davidov, Seddig, Gorodzeisky, Rajjman; Markaki, Y., and Longhi, S. 2012; Meuleman, Davidov and Billiet 2009; Rustenbach 2010; Semyonov, Rajjman and Gorodzeisky 2006). Many studies show that the Europeans perceive immigrants as a threat to social order, social cohesion, traditions and norms (Ceobanu and Escandell 2010; Davidov et al., 2019; Rustenbach 2010) and as a social, symbolic, economic and criminal danger to both individuals and society (Heath, Davidov, Ford, Green, Ramos and Schmidt 2019; Martínez Guillem 2018).

Within the social sciences, there are several theoretical explanations of indicators and predictors of public attitudes toward immigrants, yet there is no unified theory explaining these attitudes. On the individual level, most studies focus on socio-demographic characteristics, socioeconomic position, and political attitudes as determinants of attitudes toward immigrants. Commonly, studies suggest that poor socio-economic position, unemployment and low income influence the development of negative perception (Coenders and Scheepers 2003; Gorodzeisky 2011, Hainmueller and Hiscox 2007; Krange 2001; Kunovich 2004; Mierina and Koroleva 2015; O'Rourke and Sinnott 2006; Paas and Halapuu 2012; Roots, Masso and Ainsaar 2016; Vlase and Preoteasa 2017) due to perception of immigrants as competitors for resources that are necessary for survival.

Negative attitudes toward immigrants increase when low levels of socioeconomic status coincide with low levels of education. Individuals with higher levels of education are more favourable towards immigrants (Herrerros and Criado 2009; Krange 2001; Rustenbach 2010), since educational systems tend to promote acceptance of different cultural values and beliefs (Espenshade and Calhoun 1993; Hainmueller and Hiscox 2007), thus promoting cultural and social openness. At the same time, immigrants in the labour market mostly work in low-skilled manual jobs and are therefore not perceived as a threat to people with higher levels of education (Hainmueller and Hiscox 2007; Krange 2001; Mayda 2005; O'Rourke and Sinnott 2006). A higher proportion of unskilled immigrants also implies higher wages for skilled workers (Mayda 2005). Unemployed people, unskilled workers, and low-skilled natives are therefore more likely to have negative attitudes towards immigrants because of the fear of losing a job or anger due to unemployment (Gorodzeisky 2011; Krange 2001; O'Rourke and Sinnott 2006). Furthermore, Rustenbach (2010) emphasizes that people appear less tolerant toward immigrants because of the perception that economic competition indeed exists and tied to frequent media portrayals of impoverished immigrants and refugees moving to wealthier countries to improve their standard of living. Some authors emphasize that these perceptions and attitudes depend on the economic state of the country. Some studies suggest that in poor countries, highly-skilled workers appear more

anti-immigrant than unskilled workers (O'Rourke and Sinnott 2006). Various studies have shown that regardless of their skill level, people will have higher anti-immigrant attitudes when they live in regions where there is a high competition for jobs accompanied by high unemployment rates (Gang, Rivera-Batiz and Yun 2002; Meuleman, Davidov and Billiet 2009; Rustenbach 2010).

The role of education in the development of these attitudes is of particular importance for young people, since their attendance in school is mandatory. Apart from offering education and skill development, these programmes often include some options for international mobility of students, such as Erasmus+. Several researchers list the experience of mobility as an important factor of influencing attitudes toward immigrants on an individual level (O'Rourke and Sinnott 2006). Such experiences educate young people about other social environments, exposing them to other social and cultural influences, and enabling them to form bonds with peers from other countries, thus promoting openness and tolerance.

Within the family context, there are several important factors that influence the attitudes of young people toward immigrants. Firstly, attitudes appear to be influenced by their parents' origin (O'Rourke and Sinnott 2006), and young people with nationally and ethnically diverse backgrounds appear to be more receptive toward immigrants. Hence, those who have already lived abroad and were either born abroad, or with foreign-born parents, are more likely to view diversity as a benefit rather than a cost (O'Rourke and Sinnott 2006). However, Mierina and Koroleva (2015) discovered the opposite: young people born outside the country bear more negative attitudes towards minority groups than those born in the country of residence; in addition, the ethnic minorities do not demonstrate more empathy towards immigrants than the majority of young people. Secondly, attitudes toward immigrants and refugees appear to be influenced by religious background. O'Rourke and Sinnott (2006) discovered that Western Catholics are less anti-immigrant than other western respondents, but Catholicism has no effect on attitudes in the East. Thirdly, attitudes toward immigrants and refugees appear to be influenced by interpersonal trust (Rustenbach 2010) as the results show that national-level interpersonal trust may be too variable to influence an individual's attitudes toward immigrants. In contrast, when interpersonal trust is higher at a regional level, it is likely to influence individuals to be more trusting of immigrants. Therefore, interpersonal trust is recognized as a strong predictor of anti-immigrant attitudes: anti-immigrant attitudes are therefore lower among individuals who have higher levels of interpersonal trust (societal integration) (Rustenbach 2010). Fourthly, attitudes toward immigrants and refugees appear to be influenced by cultural capital and socialization (Krange 2001). According to the power theory, anti-immigrant attitudes tend to grow along with low cultural capital, and Krange (2001) suggests that socialization and class culture should be taken into account when researching attitudes toward immigrants. Finally, attitudes toward immigrants and refugees seem to be influenced by an individual's feeling of neighbourhood safety (see Chandler and Tsai 2001). For instance, individuals who experience fear of crime and fear for their safety, act more protectively and more anti-immigrant.

Within our analysis, we explore the idea that an increase in levels of individual socio-economic well-being increases of one's openness toward immigrants. Well-being shows a strong linkage to economic development (Inglehart 2000) and high-income countries show an increase in both happiness and interpersonal trust which, according to Inglehart, should be understood as a part of the change from survival to self-expression values:

These values bring increasing emphasis on the civil and political liberties that constitute democracy, which provides broader latitude for people to pursue freedom of expression and self-realization. Rising self-expression values transform modernization into a process of human development, generating a society that is increasingly people-centred. This reflects a humanistic transformation of modernity. (Inglehart 2005: 3)

The connection between economic development and tolerance, which is one of the key components of the survival/self-expression dimension, is particularly strong (Inglehart 2005). Many studies support this assumption and show that economic development decreases individual tolerance of inequality (Kelley, Evans, Haller, Jowell and Smith 2009) while increases tolerance toward other social groups, in particular homosexuals (Inglehart 2005; Florida, Mellander and Stolarick 2010; Berggren and Nilsson 2013) and immigrants (Das, DiRienzo and Tiemann 2008). These results should be understood following the assumption that socioeconomic modernization enables the development of objective capabilities for humanist culture and thus induces both cultural transformation on the level of society and behaviour on an individual level.

Socio-economic predictors of attitudes of young people towards immigrants have been relatively little studied in the region of the Southeast Europe. A few studies that exist are mostly limited either to a particular state, or national context (Dimitrova, Buzea, Ljubic and Jordanov 2015) and rarely focus on specific intersection between young people and attitudes towards immigrants and refugees. Our study attempts to bring into focus the fear of immigrants as expressed by young people from Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia, Romania, Bulgaria, Northern Macedonia, Montenegro, Kosovo, and Albania. Our research is based on a total sample of more than 10,000 young people, aged from 14 to 29 years. We hypothesize that:

1. (H1) in all 10 countries, the economic situation of young individuals correlates negatively with fear of immigrants. This hypothesis is based on research results indicating that individuals with lower economic backgrounds tend to harbour negative attitudes towards immigrants (Coenders and Scheepers 2003; Gorodzeisky 2011, Hainmueller and Hiscox 2010; Krange 2001; Kunovich 2004; Mierina and Koroleva 2015; and O'Rourke and Sinnott 2006);
2. (H2) in all 10 countries, the educational level of a young individual's parents correlates negatively with fear of immigrants. This hypothesis is based on research results indicating that higher parental education tends to exert a positive impact on openness towards immigrants (Miklikowska 2017; Margaryan, Paul, Siedler 2018);

3. (H3) in all 10 countries, the level of self-rated health of young individuals correlates negatively with fear of young people towards immigrants. This hypothesis is based on research results indicating that high levels of self-rated health and other elements of subjective well-being exert a positive impact on peace, openness, and tolerance (Diener and Tov 2007);
4. (H4) in all 10 countries, the economic situation of a young individual correlates negatively with social distance towards immigrants. This hypothesis is based on research results indicating that an individual's economic background correlates with social distance toward immigrants and other social groups (Pamporov 2009; Goldschmidt and Rydgren 2017);
5. (H5) in all 10 countries, the educational level of a young individual's parents correlates negatively with social distance towards immigrants. This hypothesis is based on the logical assumption that parents with higher education exhibit more tolerant and inclusive behaviour and, in consequence, strive to diminish social distance, an assumption that is also supported by research results (Cavaille and Marshall 2017); and
6. (H6) in all 10 countries, the level of self-rated health of young individuals correlates negatively with social distance towards immigrants. This hypothesis is based on research results indicating that high levels of self-rated health and other elements of subjective well-being exert a positive impact on peace, openness, and tolerance (Diener and Tov 2007), thus diminishing social distance.

Method

All analyses in this article were made on survey data gathered within the project "Youth in Southeast Europe 2018," which was commissioned by the Friedrich-Ebert-Stiftung (FES) and conducted in early 2018 in ten countries of Southeast Europe: Albania, Bosnia and Herzegovina (BiH), Bulgaria, Croatia, Kosovo, Northern Macedonia, Montenegro, Romania, Serbia, and Slovenia.

Sample

In each country, the surveys were carried out on representative randomized samples of young people aged 14 through 29. Samples were sorted along several key socio-demographic characteristics, such as age, gender, place of residence, and type of settlement. The average age of respondents was 21.9 years, ranging from 21.1 in Albania to 22.6 in Romania. The sample consisted of 50.2% male and 49.8% female respondents; the number of female respondents ranged from 46.7% in Kosovo to 51.5% in Montenegro. The sample size varied from N = 711 in Montenegro to N = 1,500 in Croatia. The average response rate was 64%, varying from 38% in Kosovo

to 83% in Northern Macedonia. In Albania, Bulgaria, Croatia, Kosovo, Romania, and Slovenia, the data were weighted to better fit the target population.

Instrument and data collection

The same core questionnaire with 127 questions, many of them consisting of several Likert-type items, was administered in each of the ten countries. The questionnaire was constructed by a team of experts in English and then, using a forward-backward procedure, translated into local languages. It was designed particularly broadly in order to shed light on all major issues concerning young people's lives in the region.

Measures and Analytical procedures

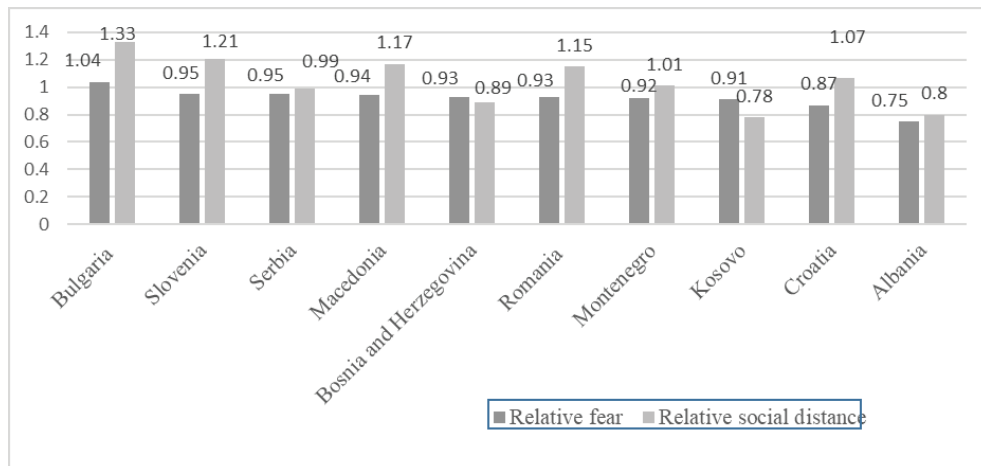
Our focus was to measure the attitudes and beliefs of young people toward immigrants by observing the level of fear and the social distance they express to a variety of fear factors and social groups. When analysing fear, we asked respondents to what extent they were frightened or concerned in relation to the following things: being a victim of physical violence, getting robbed by someone, getting seriously ill, having no job, terrorist attack, war in the region/the world, pollution and climate change, increasing poverty in society, social injustice, corruption, and too many immigrants and refugees. Their answers were measured on a scale from 1 to 3, with 1 corresponding to "not at all" and with 3 equivalent to "a lot." We calculated the extent of fear towards immigrants and refugees by taking into consideration the mean values of other fear factors. Thus, we computed a measure that we called "*relative fear in relation to immigrants*" by way of dividing the level of fear of immigrants and refugees by the average level of fear in relation to all other fear factors stated above.

When analysing social distance toward immigrants and other social groups, we asked respondents how they would feel if one of the following families or persons moved into their neighbourhood. We included the following groups: a local family with many children, a homosexual person or a couple, a group of students, a Roma family, a retired couple, drug addicts, ex-prisoners, a family from Western Europe, and refugees. Their answers were measured on a 1-5 Likert scale (1 being "very good" and 5 being "very bad"). The calculation of social distance towards refugees consists of social distance towards refugees divided by the average social distance towards all other groups stated above. Hence, we called the resulting variable "*relative social distance towards refugees*".

Results

We begin by focusing on differences between countries in terms of relative fear and relative social distance in relation to immigrants.

Graph 1: Mean values of relative fear and social distance toward immigrants and refugees



Note: Values indicate the ratio between answers in relation to immigrants and the average of answers in relation to other groups/concerns. For example, the value 1.04 for Bulgaria means that among young people from Bulgaria, fear of immigrants is 4% stronger in comparison to all other fears measured in the survey. Similarly, a value of 1.33 means that social distance towards immigrants is 33% higher in Bulgaria than average social distance in relation to other groups.

As shown in the graph above, the young people from Bulgaria express the highest amount of relative fear ($M=1.04$) and relative social distance ($M=1.33$) towards immigrants among the ten countries. This was the only country where the amount of fear and social distance concerning immigrants exceeded other factors associated with fear and social distance.

Interestingly, there are minimal differences when comparing the rest of the countries studied; Serbia, Slovenia, Northern Macedonia, Bosnia and Herzegovina, Romania, Montenegro, and Kosovo all exhibit similar results. The mean values of relative fear toward immigrants were between 0.95 and 0.91, indicating that young people in these countries feel slightly less afraid of or distant from immigrants than other social groups or events. The more significant decrease is seen in the case of Croatia ($M=0.87$) and Albania ($M=0.75$), where young people reported substantially lower values of fear of immigrants in comparison with fear in relation to other social groups or events. Young people from Croatia, however, displayed quite high levels of relative social distance from refugees. Looking at both measures together, Albania and Kosovo appear to be the two countries with the lowest relative fear of and social

distance from immigrants and refugees.

We continue by focusing on the hypotheses formulated in the introduction. Within our first hypothesis, we assumed that young people from financially more stable households express less relative fear of immigrants.

Table 1: Correlations between self-rated health, household financial situation, parents' education, and relative fear of immigrants

Country	Household Financial Situation	Father's education	Mother's education	Self-rated health
Albania	-0.024	0.036	0.063*	0.016
Bosnia and Herzegovina	-0.011	0.006	0.006	-0.103**
Bulgaria	0.125**	0.000	0.047	0.039
Croatia	-0.023	-0.021	0.001	-0.079**
Kosovo	-0.017	0.026	0.053	-0.017
Northern Macedonia	0.038	-0.013	0.012	-0.014
Montenegro	-0.024	0.040	-0.021	0.048
Romania	-0.096**	0.037	0.030	0.059
Serbia	-0.076*	-0.002	-0.012	0.018
Slovenia	0.032	-0.021	-0.024	0.057

** *Correlation is significant at the 0.01 level (1-tailed).*

* *Correlation is significant at the 0.05 level (1-tailed).*

The results from table 1 show a weak negative correlation between households' financial situation and fear of immigrants in Romania ($r = -0.096$, $p < 0.01$) and Serbia ($r = -0.076$, $p < 0.05$). Thus, if these two countries were the only ones in our sample, we could confirm our first hypothesis. However, we must reject our H1, since correlations are not statistically significant in most countries, while in Bulgaria, better-off young people are even slightly more fearful of immigrants and refugees ($r = 0.125$, $p < 0.01$).

In our second hypothesis (H2), we assumed that young people with better educated parents express less fear towards immigrants. Among all countries, the correlation was statistically significant only in the case of Albania and only for the mother's education ($r = 0.063$, $p < 0.05$). Furthermore, this correlation was positive, which directly contradicts our second hypothesis, making it clear that H2 must be rejected.

Regarding health (H3), we hypothesized that individuals rating their health higher express less fear of and concern toward immigrants. While this can be confirmed for Bosnia and Herzegovina ($r = -0.103$, $p < 0.01$) and Croatia ($r = -0.079$, $p < 0.01$), correlations for other countries are not statistically significant. Therefore, we must reject our third hypothesis.

Table 2: Correlations between household financial situation, parents' education, self-rated health, and relative social distance from refugees.

Country	Household Financial Situation	Father's education	Mother's education	Self-rated health
Albania	0.015	-0.025	-0.043	0.014
Bosnia and Herzegovina	0.013	0.062	0.023	-0.037
Bulgaria	0.066	0.073*	0.145**	0.143**
Croatia	0.053*	0.025	0.013	-0.117**
Kosovo	-0.011	-0.053	-0.050	-0.005
Northern Macedonia	0.143**	-0.064	-0.024	0.040
Montenegro	-0.003	0.018	0.004	0.032
Romania	-0.056	0.010	0.011	0.040
Serbia	0.056	-0.038	-0.056	0.066*
Slovenia	-0.039	-0.005	0.042	-0.031

***. Correlation is significant at the 0.01 level (1-tailed).*

**. Correlation is significant at the 0.05 level (1-tailed).*

Within our fourth hypothesis (H4), we assumed that financially more stable households exhibit lower social distance from refugees. Contrary to what was expected, the results presented in Table 2 show a positive correlation between a household's financial situation and social distance in Northern Macedonia ($r = 0.143$, $p < 0.01$) and Croatia ($r = 0.053$, $p < 0.05$), while no statistically significant correlation was found in other countries. Consequently, H4 had to be rejected.

The case with our fifth hypothesis is similar. While we hypothesised that the relative social distance from refugees should be lower among young people with more educated parents, the opposite is the case in Bulgaria where children of more educated mothers ($r = 0.073$, $p < 0.05$) and fathers ($r = 0.145$, $p < 0.01$) exhibit even higher relative social distance. In other countries, correlations are not statistically significant, leaving us with no other choice but to reject H5.

Finally, we hypothesised that the relative social distance from refugees should be lower among young people with better self-rated health. Indeed, this proved to be the case in Croatia ($r = -0.117$, $p < 0.01$). However, the opposite was the case in Bulgaria ($r = 0.143$, $p < 0.01$) and Serbia ($r = 0.066$, $p < 0.05$), while no statistically significant correlation was found in other countries. Therefore, even our last hypothesis had to be rejected.

Discussion

In this study, we set out to explore whether better-off young people across the countries of Southeast Europe were less fearful of – or reluctant to live with – immigrants or refugees. Despite the fact that we found a body of literature supporting this idea, our findings suggest that the answer to this question is a resolute no.

Our first finding that provided general overview and comparison of young people's opinion was that Bulgarian youth conveyed the highest amounts of fear and social distance toward immigrants among all 10 countries. These findings are congruent with a paper presented by Ivanova (2018), who reports of existence of a Bulgarian notorious group called *Refugee hunters* that represents a physical threat to immigrants and enjoys public support. According to Ivanova (2018), approximately 70% of Bulgarians perceive immigrants as a national threat, a burden to the economy and a cultural threat that will spread Islam in Europe. Many Bulgarians believe that immigrants cannot be integrated, which is largely instigated by hate speech that is spread through the media. Furthermore, young people are often concerned about obtaining a job, which is yet another factor that can cause fear and distrust, since newcomers are perceived as potential competition. On the other hand, it is worth noting that Albania and Kosovo were countries with the lowest relative fear of and social distance from immigrants and refugees. These two countries are among the least economically developed countries in our sample. The fact that the highest levels of relative fear of and social distance from immigrants appear to be present among young people from the much more highly developed Bulgaria and Slovenia, can be taken as a sign that economic welfare might not actually be a defining predictor of more favourable attitudes towards immigrants on an individual level.

Additionally, our findings indicate that better financial situation of the household does not make young people less fearful of immigrants and refugees in eight out of ten countries observed – the two exceptions being Romania and Serbia. It turned out that in Bulgaria, better-off young people are even slightly more fearful of immigrants and refugees. This finding, again, resonates well with the results published by Ivanova (2018), indicating that in comparison to people from other countries, Bulgarians generally appear less supportive of immigrants, regardless of their financial status. We assume that once such attitudes become mainstream, they are also accepted by the young people with higher economic status.

The results also showed the absence of the expected effect of a better financial situation on lower social distance and fear toward refugees. This effect is absent in all ten countries. Furthermore, in Bulgaria, better financial situation is associated with higher levels of relative fear of immigrants and refugees, while in Northern Macedonia, better-off young people exhibit higher levels of relative social distance from refugees. In short, none of the ten countries proves that a better financial situation of young persons' households would be conducive to more favourable attitudes towards immigrants and refugees in both dimensions used in our study.

Moreover, our findings suggest that even higher parental education does not reduce fearfulness of or social distance in relation to immigrants and refugees. Albanians whose mothers achieved higher education, tend to report even higher levels of fear, while in Bulgaria, the children of more educated parents exhibit substantially higher social distance toward refugees.

When it comes to self-rated health, our results show that healthier young people from BiH and Croatia tend to be less fearful of immigrants and refugees. In Croatia, healthier young people also reported lower levels of social distance toward refugees.

However, in all other countries, correlations were either statistically insignificant, or running in the opposite direction. The latter was found in Bulgaria and Serbia respectively, where young people who rate their health higher tend to express higher social distance toward refugees.

All in all, our results show that the correlations between the observed variables are weak and in most cases statistically insignificant. The main conclusion of our study is that negative perceptions of immigrants and refugees are quite evenly spread across different segments of young people in terms of their financial situation, cultural background and health.

With this in mind, our second conclusion is that there is no universal pattern across countries or across different indicators; the observed correlations vary significantly between different societies and different measures. Within this volatility, Bulgaria comes out as the only country with a relatively stable pattern. This pattern, however, is the direct opposite to the one that we set out to find. In Bulgaria, better-off young people tend to be more fearful of immigrants and refugees. It should be noted that Bulgaria also stands out as the country with the most pronounced fear of and social distance toward these groups of people. Further studies should therefore on the one hand focus on the macro-relationship between the frequency of negative attitudes toward immigrants and refugees, and correlations between these attitudes and different measures of the socio-economic status of individuals on the other.

References

- Berggren, N. and Nilsson, T. (2013) "Does Economic Freedom Foster Tolerance?". *Kyklos*, 66(2): p. 177–207.
- Cavaille, C. and Marshall, J. (2017) "Education and anti-immigration attitudes: evidence from compulsory schooling reforms across Western Europe". *American Political Science Review*, 133 (1): p. 254–263.
- Ceobanu, A. M. and Escandell, X. (2010) "Comparative Analysis of Public Attitudes Toward Immigrants and Immigration Using Multinational Survey Data. A Review of Theories and Research". *Annual Review of Sociology* 36, p. 309–328.
- Chandler, C. R. and Tsai, Y. (2001) "Social Factors Influencing Immigration Attitudes: An Analysis of Data from the General Social Survey". *The Social Science Journal* 38, p. 177–188.
- Coenders, M. and Scheepers, P. (2003) "The Effect of Education on Nationalism and Ethnic Exclusionism: An International Comparison". *Political Psychology* 24, p. 313–343.
- Espenshade, T. J. and Calhoun, C. A. (1993) "An Analysis of Public Opinion toward Undocumented Immigration". *Population Research and Policy Review* 12(3), p. 189–224.
- Davidov, E., Seddig, D., Gorodzeisky, A., Raijman, R., Schmidt, P., and Semyonov, M. (2019) "Direct and indirect predictors of opposition to immigration in Europe: individual values, cultural values, and symbolic threat". *Journal of Ethnic and Migration Studies* (0), p. 1–21.

- Das, J. DiRienzo, C. and Tiemann, T. (2008) "A global tolerance index". *Competitiveness Review*, 18 (3): p. 192–205.
- Diener, E. and Tov, W. (2007) "Subjective Well-Being and Peace". *Journal of Social Issues*, 63(2): p. 421–440.
- Dimitrova, R., Buzea, C., Ljujic, L., Jordanov, V. (2015) "Nationalistic Attitudes and Perceived Threat Determine Romaphobia among Bulgarian and Romanian Youth". *Revista de Asistent Social*, 14(3): p. 33–47.
- Florida, R., Mellander, C., Stolarick, K. (2009) "Talent, Technology and Tolerance in Canadian Regional Development". *Canadian Geographer*, 10(1): p. 1–65.
- Gang, I. N., Rivera-Batiz, F. and Yun, M. (2002) "Economic Strain, Ethnic Concentration and Attitudes toward Foreigners in the European Union". *IZA Discussion Paper Series 578*. Bonn: IZZA.
- Goldschmidt, T. and Rydgren, J. (2017) "Social distance, immigrant integration, and welfare chauvinism in Sweden". Working paper. Available at: https://www.sociology.su.se/polopoly_fs/1.341801.1502441436!/menu/standard/file/wps22_2_july2017complete.pdf (25.10.2019).
- Gorodzeisky, A. (2011) "Who Are the Europeans That Europeans Prefer? Economic Conditions and Exclusionary Views toward European Immigrants". *International Journal of Comparative Sociology* 52(1–2), p. 100–113.
- Hainmueller, J. and Hiscox, M. J. (2007) "Educated Preferences: Explaining Attitudes toward Immigration in Europe" *International Organization* 61(2), p. 399–442.
- Heath, A., Davidov, E., Ford, R., Green, E. G. T., Ramos, A., and Schmidt, P. (2019) "Contested terrain: explaining divergent patterns of public opinion toward immigration within Europe". *Journal of Ethnic and Migrants Studies*, p. 1–14.
- Herreros, F., and Criado, H. (2009) "Social Trust, Social Capital and Perceptions of Immigration". *Political Studies* 57(2), p. 337–355.
- Inglehart, R (2000) "Globalization and Postmodern Values". *Washington Quarterly*, 23 (1): p. 215–228.
- Inglehart, R. (2005) *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge University Press: Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo.
- Ivanova, V. (2018) "The wages of fear: attitudes towards refugees and migrants in Bulgaria". *Foundation Institute of Public Affairs*, Warsaw. Available at: <https://news.gallup.com/poll/240938/balkan-neighbors-hopefuls-worlds-apart-migrants.aspx>
- Kelley, J., Evans, M., D., R., Haller, M., Jowell, R., Smith, T. (2009) "Economic development reduces tolerance for inequality. A comparative analysis of thirty Nations" in *Charting the Globe: The International Social Survey Programme 1984-2009*, London: Routledge.
- Krange, O. (2001) "Anti-foreign sentiments among youth in Oslo: A matter of social stratification or individual identity formation". *Young* 9(3), p. 43–64.
- Kunovich, R. (2004) "Social Structural Position and Prejudice: An Exploration of Cross-National Differences in Regression Slopes". *Social Science Research* 33, p. 20–44.

- Margaryan, S., Paul, A. and Siedler, T. (2018) "Does education affect attitudes towards immigration? Evidence from Germany". IZA Discussion paper series, no. 11980. Available at: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/191628/1/1047094460.pdf> (25.10.2019).
- Markaki, Y. and Longhi, S. (2012) "What Determines Attitudes to Immigration in European Countries? An Analysis at the Regional Level". *Norface Migration Discussion Paper 32*. London: Norface.
- Martínez Guillem, S. (2018). Race/ethnicity. In: Flowerdew, J., and Richardson, J. E. (eds.): *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies*. New York: Routledge, p. 359–360.
- Mayda, A. M. (2005) "Who is Against Immigration? A Cross-Country Investigation of Individual Attitudes Towards Immigrants". *CEPR Discussion Paper 5055*. Centre for Economic Policy Research, London.
- Meuleman, B. Davidov, E. and Billiet, J. (2009) "Changing attitudes toward immigration in Europe, 2002–2007: A dynamic group conflict theory approach". *Social Science Research* 38(2), p. 352–356.
- Mierina, I. and Koroleva, I. (2015) "Support for far right ideology and anti-migrant attitudes among youth in Europe: A comparative analysis". *The Sociological Review* 63(2), p. 183–2015.
- Miklikowska, M. (2017) "Development of anti-immigrant attitudes in adolescence: The role of parents, peers, intergroup friendships, and empathy". *British Journal of Psychology*, 108(3): p. 626–648.
- O'Rourke, K. H. and Sinnott, R. (2006) "The determinants of individual attitudes towards immigration". *European Journal of Political Economy* 22, p. 838–861.
- Paas, T. and Halapuu, V. (2012) "Attitudes towards immigrants and the integration of ethnically diverse societies". *Norface Migration Discussion Paper*, 2012-23.
- Pamporov, A. (2009) "Social distances towards the new immigrants in Bulgaria". In: *Migration from and to Southeastern Europe*, ed. Anna Krasteva, Anelia Kasabova and Diana Karabinova. Centre for Migration, Refugees and Ethnic Studies: New Bulgarian University.
- Paas, T. and Halapuu, V. (2012) "Attitudes towards immigrants and the integration of ethnically diverse societies". *Norface Migration Discussion Paper* No. 2012-23.
- Roots, A., Masso, A. and Ainsaar, M. (2016) "Measuring attitudes towards immigrants: validation of immigration attitude index across countries". First draft. European Social Survey Conference 'Understanding key challenges for European societies in the 21st century'.
- Rustenbach, E. (2010) "Sources of Negative Attitudes toward Immigrants in Europe: A Multi-Level Analysis". *The International Migration Review* 44(1), p. 53–77.
- Semyonov, M., Rajzman, R. and Gorodzeisky, A. (2006) "The Rise of Anti-Foreigner Sentiment in European Societies, 1988–2000". *American Sociological Review* 71, p. 426–449.
- Vlase, I. and Preoteasa, A. M. (2017) "Romanians' current perception of threat from immigrants in a context of co-ethnic migration: assessing the role of intergroup conflict and active/passive contact". *Southeast European and Black Sea Studies*, 17 (3): p. 421–439.

ДА ЛИ СЕ ДОБРОСТОЈЕЋИ МЛАДИ МАЊЕ ПЛАШЕ МИГРАНАТА И ИЗБЕГЛИЦА? СТУДИЈА СТАВОВА МЛАДИХ У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ

Сажетак: Бројне студије повезују виши ниво образовања и опште благостање са нижим нивоима ксенофобије и социјалне дистанце у односу на странце. Ми смо тестирали ову општу претпоставку на узорку од више од 10 000 младих у доби од 14 до 29 година из десет земаља југоисточне Европе. Тачније, фокус нашег истраживања био је процењивање утицаја финансијског статуса младих, нивоа образовања родитеља и самооцењеног здравственог стања на нивоу страха и социјалне дистанце у односу на мигранте и избеглице. Наша хипотеза била је да добростојећи млади у све три димензије (новац, образовање и здравље) показују мањи страх и већу отвореност према мигрантима и избеглицама у свакој од десет посматраних земаља. Анализе су показале да ниједна од шест тестираних хипотеза није могла да буде потврђена. Уз врло ретке изузетке, добростојећи млади немају позитивније перцепције миграната и избеглица. У суштини, наши резултати сугеришу да су негативне перцепције миграната и избеглица прилично равномерно распоређене у различитим сегментима популације младих, у погледу њихове финансијске ситуације, културног порекла и њиховог здравља. Једини делимични изузетак је Бугарска, где су корелације углавном супротне нашим очекивањима; боља финансијска ситуација и боље самооцењено здравствено стање повезано је са негативнијим перцепцијама миграната и избеглица.

Кључне речи: мигранти, избеглице, млади, југоисточна Европа, страх, социјална дистанца

Vesna Vuk Godina¹
Faculty of Arts, University of Maribor, Slovenia

Прегледни научни рад
UDK 321.7(497.4+4-15)

Примљено: 3.11.2019.
Ревидирана верзија: 19.11.2019.
Одобрено за штампу: 20.11.2019.

ABOUT HISTORICAL REASONS FOR CONTEMPORARY SLOVENE DISSATISFACTION WITH SLOVENE POSTSOCIALIST REPRESENTATIVE DEMOCRACY

Abstract: The text presents an analysis of historical reasons for contemporary Slovene dissatisfaction with Slovene postsocialist representative democracy. The core reason for this dissatisfaction lies in the fact that Western democracy differs in many characteristics from native Slovene democracy, which was an important part of Slovene social organization from the 6th century to the end of socialism. The analysis will present Slovene native democracy and its most important characteristics and compare these with the characteristics of imported Western democracy. The analysis proves that imported Western democracy transgresses the most important practices and characteristics of Slovene political heritage which are from a native Slovene perspective, connected, even equated with democracy. This produces several problems, including dissatisfaction with Slovene postsocialist democracy. In the text historical analysis and data collected through field work in Slovene postsocialist society will be combined.

Key words: democracy, direct democracy, Western democracy, postsocialism, Slovenia.

Introduction: About Slovene dissatisfaction with postsocialist democracy

After more than 25 years of Slovene postsocialism, one of the key characteristic of Slovene postsocialist society is the fact, that Slovenes are not satisfied with their experience of post-socialism. Slovene citizens are not satisfied with Slovene postsocialism in general, and with Slovene postsocialist representative democracy in particular. The public opinion research reported that 3/4 of Slovenes are not satisfied with post-socialist Slovenia (Caharijas 2016: 1) and the Slovene national study *Politbarometer* reported that 87 percent of Slovenes are not satisfied with the functioning of Slovene democracy (Center za proučevanje javnega mnenja 2013, 2014). In the last decade, Slovene dissatisfaction with democracy increased by more than 20 percent in just three years– in 2010 this dissatisfaction was at around 60 percent, and in 2013/2014 increased on 87 percent (Center za proučevanje javnega mnenja 2013; 2014).

¹ vesna.godina@um.si

This dissatisfaction can be understood and explained in multiple ways. However, it is important to notice that in the year 2016 official Slovene politics celebrate 25 years of an independent, post-socialist Slovene state. This celebration was accompanied by several falsifications of Slovene history and by uncritical glorification of Slovene post-socialism, under which the lives of the majority of Slovenes changed in one or more aspects for the worse. Thousands of people lost their jobs and became unemployed for the first time in their lives; thousands experienced poverty, the inability to buy food and other basic goods for their families and children; they experienced social death. Those who remained employed, lived in permanent anxiety about losing their jobs. They were also excluded from decision making processes in the firms where they worked – contrary to self-management, which was the normal organisation in firms during socialism.

Opinions, collected through my field work², are in accordance with these results. An unemployed worker commented: “There is no democracy in this state” (Field material, unemployed worker, November 2009). A retired female worker agrees: “This parliament supposed to be a democracy? This is a waste of money, not a democracy” (Field material, retired clerk, July 2010). Or: “Maybe somewhere this democracy functions...Perhaps in the West. But here this is not a democracy” (Field material, retired male worker, September 2010).

Slovene dissatisfaction with post-socialism and Western democracy³ is the result of a complex interplay among several factors. One of these is nostalgia for socialism.⁴ Another is the social construction of mistrust (see Giordano & Kostova 2007), which occurs when “a state repeatedly fails to perform its fundamental duties, particularly the responsibility of creating the conditions to guarantee a ‘pacified space’, in which they /citizens – VVG/ can trust each other through the ‘rule of law’” (2007: 75). Such a failure is common in Slovene post-socialism.⁵

² I have been collecting data about Slovene post-socialism since 2005 with participant observation (see Burges 1990: 78-101), semi-structured interviews and interviews as conversations (1990: 101-123) and analysis of documents and texts. Qualitative research has been done in accordance with standards for participant observation in social and cultural anthropology (see Burgess 1990).

³ In the text, the term 'Western democracy' is used as it is used in the native Slovene understanding of democracy, namely as a synonym for the Western type of multi-party parliamentary democracy. Most Slovenes and Slovene politicians use the term 'Western democracy' as if there existed only one type of Western democracy. In this understanding, differences between several-variants of democracy in different Western states are ignored.

⁴ As anthropologists of postsocialism have established, nostalgia for socialism is in fact nostalgia “for an age when they (people – VVG) had fewer and less secure rights in a legal sense, yet their needs were more adequately fulfilled than is the case a decade later” (Hann 2007: 11). Hann and Hart stress that this nostalgia does not mean that people would prefer to live in the old version of socialism if they could, but that it should be understood as a form of resistance: in their opinion, nostalgia reflects resistance to the dominance of new elites and Western products and resistance to neoliberal capitalism (Hann & Hart: 132-133). This resistance expresses itself in various everyday practices (Berdahl 1997; 1999; Velikonja 2008). This nostalgia has been documented also for Slovenia and other post-Yugoslavia states; in this region it takes the form of *Titostalgia* (Velikonja 2008), i.e. nostalgia for Josip Broz Tito, the President of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, who symbolises life in socialist Yugoslavia (see Adrić, Arsenijević & Matić 2000) and of *Yugostalgia* (nostalgia for former socialist Yugoslavia).

⁵ Social production of mistrust has become a regular practice in most postsocialist countries. Giordano

However, I will analyse dissatisfaction with Western democracy in post-socialist Slovenia as a result of the fact that, in Slovene post-socialism, local history and local culture have been ignored. This mistake, regularly made in post-socialist societies, has been extensively analysed by anthropologists of post-socialism (see Abrahams 1996; Berdahl 1997, 1999; Bridger & Pine 1998; Giordano & Kostova 2007; Godina 2016; Humphrey 1998, 2002, 2007; Lampland 2007; Hann 2007; Kalb 2007; Kaneff 1996, 2002; Kideckel 1999, 2007, 2008; Pine 2007; Verdery 1993, 1996, 1999, 2007). These scholars prove that ignorance of local history and culture always produces complex problems, because it ignores several aspects of social reality. One is ignorance of the fact that “institutions are peopled by local actors” (Lampland 2007: 32), which means that in post-socialist societies, answers to the question of “how specific cultural understandings shape people’s behaviour” (Hann 2007: 8) are ignored. Also ignored is the influence of local history on contemporary behaviour of local actors: “The tendency to dismiss the consequences of local socialist history is problematic ... Socialism was not simply a package of bad economic policies, but a complex social and cultural world in which people lived and worked” (Lampland 2007: 32).

In their analysis of postsocialism, anthropologists of post-socialism develop “a retrospective cultural area argument” (Kalb 2007: 322), which stresses that post-socialist “transformation outcomes cannot be directly explained by transition programmes but have unintended outcomes shaped by prior (socialist) conditions, expectations and division of assets” (2007: 322). Anthropologists of postsocialism “argue for the path-dependence of all transformation outcomes...Dynamic path-dependence helps to explain how and why memories, knowledge and networks from the past are reconfigured in the present to serve as tools for survival or advantage in situated social practices under new conditions” (2007: 322, 323).

In my analysis I will use this dynamic path-dependency logic to explain how and why memories, knowledge and networks from the Slovene past are present in Slovene post-socialism and why these cannot serve as an advantage under new, post-socialist conditions, but instead generate dissatisfaction with Slovene post-socialist democracy. Slovene dissatisfaction with post-socialist democracy is, in my opinion, a specific example of the principle, described by Kiedeckel (2007: 115); in his opinion “the region’s problematic is not too slow a movement to capitalism...but too fast; not too little capitalism, but too much”.

The most important historical data about native Slovene democracy

According to historians (see Blaznik, Grafenauer & Vilfan 1970; Blaznik, Grafenauer & Vilfan 1980; Maček 2007; Vilfan 1944; 1961), over the course of their

and Kostova stressed (2007: 75) that the social production of mistrust is a system of representations and rational strategies, which “is based on specific practices that necessarily stem from past negative experiences, which are reactivated in the present through the group’s collective memory”.

history, Slovenes have developed their own typical form of native direct democracy. They also stress that native Slovene democracy was not an invention of our Slovenes, but was one of the key features of Old-Slavic social organisation before the time of settlement by Slavs on today's Slovene territory (Maček 2007: 43; Vilfan 1961: 27-28; 63). This social organization had already been described by two Byzantine writers in the 6th and 7th century. Vilfan (1961: 24) notes "Prokopios...talks about the democratic way of life among Slavs...who don't have one man for a king, but perform all public affairs collectively".

The social form in which public affairs were performed collectively in Old-Slavic society was *veča*, a special form of meeting or assembly "where members or representatives of broader or narrower community, originally based on decent or tribe community, met together. Democracy on one side, and anarchy and quarrelling on the other side – a situation that was reported by Byzantine writers – this was *veča* of different communities or their chiefs, from a Byzantine perspective. At *veča* they accepted conclusions about common matters and probably also decided about conflicts" (1961: 27-28).

Historians claim that the Slavs who moved to contemporary Slovene territory in the 6th century brought this type of Old-Slavic social organization with them (1961: 27-28; Maček 2007: 43). Old-Slovene society – i.e. the society in which Slovenes lived between the 6th and 9th centuries – functioned in accordance with elements of Old-Slavic social organization.⁶

In Old-Slovene society *veča* remained a meeting or an assembly at which decisions important for the whole community were accepted (Maček 2007: 43; Vilfan 1961: 63).⁷ *Veča* also remained the most important institution in the decision-making process and also the most important form of realization of the authority and power of the Old-Slovene leader, *knez*.⁸

Knez realized his authority and power through meetings of *veča*. *Knez* formally headed the meetings of *veča* (Maček 2007: 44; Vilfan 1961: 63) and participated in the decision-making process, in which he could exert influence through his authority; however, he was not able to accept decisions by himself. He was not superior to *veča*, but subordinate to it. This means that in Old-Slovene society *knez* was not a political leader of a political unit (Maček 2007: 44). The only exception was *knez* in Carantania, who was a political leader of a political unit – Carantania state (Vilfan 1961: 57; Maček 2007: 44).⁹ However, until the 8th Century, *knez* in Carantania

⁶ The most important historical source for Old-Slovene society is the document *Conversio*, which dates to 871 (Vilfan 1961: 57).

⁷ Vilfan (1961: 66) treats *veča* as one of the most important survivals of Old-Slavic society in Old-Slovene society.

⁸ Old-Slovene *knez* was a type of native Old-Slovene leader, who led and governed a territorial unit of Old-Slovene society, called a *kneževina* (Vilfan 1961: 57; Maček 2007: 37). This unity was organized on territorial principles, not by descent (Maček 2007: 37; Vilfan 1961: 26, 27, 56). This characteristic distinguished the Old-Slovene *knez* from the Old-Slavic *knez*. Despite this difference, historians treat *knez* as one of the most important survivals of Old-Slavic society in Old-Slovene society (Vilfan 1961: 66).

⁹ The state of Carantania was the only example of a political state in Old-Slovene social organization.

was elected by representatives of the people of Carantania (Maček 2007: 37-39; Vilfan 1961: 57-59; 1980: 291, 321). Later, when the position of Carantania's *knez* became hereditary, *knez* had to be confirmed by representatives of the people. The ritual of electing and/or confirming *knez* by representatives of the people, called *ustoličevanje*¹⁰, was practiced till 1414 (Maček 2007: 37-39; Vilfan 1961: 57-59; 1980: 291, 321). *Ustoličevanje* represents not only one of the most stable survivals of Old-Slovene society in Slovene feudalism, but also one of the most striking examples of the indigenization of feudalism in Slovene feudal society.¹¹

In Old-Slovene society, various forms of *veča* were practiced (Maček 2007: 43; Vilfan 1961: 63). The first type of *veča* was an electoral *veča*, i.e. the *veča* which elected *knez* (ibid.). The second type of *veča* was a *svobodinska veča*, i.e. the *veča* of free members of Old-Slovene society (Maček 2007: 43; Vilfan 1961: 63)¹². This *veča* was "an assembly of all *svobodins*, who lived *župa*"¹³ (Vilfan 1961: 63). This was the most frequent type of *veča* in Old-Slovene society. This type of *veča* met for a territory of one *župa* (known as a *župska veča*, i.e. *župa's veča*), or for a group of *večas* (Maček 2007: 43; Vilfan 1961: 63). For the territory of a whole *kneževina*, a *koseška veča* (*veča of kosezis*) was usual (Maček 2007: 43; Vilfan 1961: 63).¹⁴

Historians agree that in Old-Slovene society different types of the *veča* had different types of power: the *veča* of *svobodins* and the *veča* of one *župa* defined obligatory rules which regulated social life in *župa* (Maček 2007: 43; Vilfan 1961: 63), which means that this type of *veča* had special types of public administration

It was located on the northern part of contemporary Slovene territory and on the southeast part of contemporary Austria. Carantania existed from the 7th Century to 820.

¹⁰ For more about *ustoličevanje*, see Maček 2007: 38; and Vilfan 1961: 57, 58, 66.

¹¹ For more about the process of indigenization compare Sahlins 1994.

¹² *Svobodins* were free farmers (the word *svobodin* comes from the Slovene word *svoboda*, which means freedom). In Old-Slovene society, *svobodins* represented the majority of members of the society (Vilfan 1980c: 293). Old-Slovene society did not practice classical slavery. Slaves lived together with their masters within families as family members (1980b: 293). This type of slavery, called *patriarchic slavery* (1980b: 292), already existed in Old-Slavic society (Maček 2007: 20; Vilfan 1961: 30).

¹³ A *župa* was the basic territorial and social unit of Old-Slovene society (Maček 2007: 35; Vilfan 1961: 30; 53;61). *Župa* already existed in Old-Slavic society, but not as a territorial unit, but as a descent unit (Grafenauer 1970: 248; Maček 2007: 22; Vilfan 1961: 52, 59; Vilfan 1980a: 30).

¹⁴ A *koseška veča* was a special type of *veča*, whose members were *kosezi*. *Kosezi* were a special social group in Old-Slavic society, with a special position and duties (Maček 2007: 36, 43; Vilfan 1944: 239; Vilfan 1961: 55-56, 60, 109, 135; 1980a: 59; 1980b: 96; 1980c: 289, 291, 292, 299, 321). They were free farmers with military obligations to the *knez* (Vilfan 1961: 55; 1980c: 289). A *kosez* was "partially a farmer, partially and first of all a soldier" (1980c: 299). This last obligation marked them as different from *svobodins*. They had a special social position and some public functions; they were attendants of the *knez* (1961: 64); in Carantania they elected the *knez*; they had their own separate courts etc. (1961: 55; Vilfan 1980a: 59; 1980c: 291; Maček 2007: 36, 39). They lived separate from the other inhabitants of Old-Slovene society in their own *župas*, called *koseške župe* (2007: 36, 43; Vilfan 1961: 55-56; 1980c: 320). Their communities represent a special form of agrarian autonomy (Vilfan 1980a: 59). *Kosezis veča* was the only known element of representative democracy in Old-Slovene social organization.

duties, power and authority (Maček 2007: 43; Vilfan 1961: 63). The *večas* of broader territories (i.e. the *veča* for more *župas* and *kosezi's veča*) accepted obligatory decisions for a wider region of several *župas* or for a whole *kneževina*. These *večas* had special types of legislative duties, power and authority (Maček 2007: 43; Vilfan 1961: 63). Historians agree that *večas* also exercised court authority in Old-Slovene society (Maček 2007: 43; Vilfan 1961: 63). All *večas* always met in the open (Maček 2007: 43; Vilfan 1961: 63).

As the longest period of Slovene history (from 820 to 1848)¹⁵, feudalism introduced a special type of Slovene feudal social organization. One characteristic of that organization was the indigenization of Western feudalism in *Slovenia*. German feudalism was adopted and adapted in accordance with Old-Slovene society and its characteristics (Vilfan 1961: 66). The introduction of feudalism on the territory of today's Slovenia was a complex proces of social change¹⁶, in which many characteristics of Old-Slovene society survived and continued to exist and function in Slovene feudal society. This was why many characteristic of Old-Slovene society persisted in Slovene feudal society. One of these was *veča*. As a special form of native Slovene direct democracy *veča* remained a part of Slovene society under feudalism.

However, *veča* in Slovene feudalism changed some of its charactetristics. For example, members of *veča* were no longer free farmers, *svobodins*, but members of distinctive social gropus. *Veča* in Slovene feudalism was "an assembly of individuals who formed not only a distinctive territorial, but also state, professional or any other community with special interests. When a new community arose...a new type of *veča* was also formed"(Vilfan 1961: 87-88). This means that under Slovene feudalism, *večas* were connected with a new feudal social stratification; different types of the *večas* were a manifestation of that stratification and an institutional form of it. This is why *veča* was not repudiated by Slovene feudalism (Vilfan 1961: 87-88). Even more, Slovene feudalism needed *veča* as a form of social control of people and different social groups (1961: 87-88). This was also why *večas* were introduced in towns (Maček 2007: 43-44; Vilfan 1961: 63).

Another important reason why *veča* remained a part of Slovene feudal society was that *veča* was such an important social practice for Slovenes that the new feudal state had to accept it in order to avoid socal conflict (1961: 88). And it was accepted. *Večas*, with many of their typical practices remained an important part of Slovene feudal society till the end of feudalism, i.e. till 1848.

In Slovene feudalism, *večas* remained "organs of *autonomy and self-government*"(1961: 87). As organs of autonomy, *večas* adopted rules for the concrete

¹⁵ In the year 820, *Carantania*, the only Old-Slovene state lost its independence (Maček 2007: 31; Vilfan 1961: 50); in 1848 the liberation of peasant holdings from feudal obligations represented the end of feudalism in Slovenia (2007: 262-263).

¹⁶ This is also why the introduction of feudalism on today's Slovene territory was a slow process (Maček 2007: 56; Vilfan 1961: 96-97). It took approximately 250 years for the small Slovene territory to accept Western feudalism (Maček 2007: 56); feudalism was introduced across Slovene territory only in the 11th Century and became a dominant and stable social organization between the 13th and the 14th Century (2007: 99).

social community (1961;87); as organs of self-government, they were in charge of implementing these rules (1961: 87). *Večas* continued to perform “administrative, legislative and juridical activities” (1961: 87), characteristic of their activities in Old-Slovene society. What is more, in Slovene feudalism these *večas* always met in the open (1961: 63; Maček 2007: 43), not only in villages, but also in towns (Maček 2007: 43-44; Vilfan 1961: 63). Only decisions accepted by *veča* which had met in the open, were understood as binding (Maček 2007: 44; Vilfan 1961: 63). The only modification of this rule was the later principle that *veča* could meet in an open arbour (Maček 2007: 44; Vilfan 1961: 63).

The majority of members of Slovene feudal society practiced *veča* in villages as feudal serfs, *tlačani*. That is why *village večas* were the most important form of Slovene native direct democracy, in addition to Slovene feudal autonomy and self-government. A feudal Slovene village practiced its self-government in the form of *veča*, which met formally at least once a year, which is evident in the special tribute, called *večnina*, which was paid to landlords on the occasion of the formal *veča*'s meeting (Maček 2007: 168).

However, formal meetings of *veča* were not the only form of direct democracy practiced in Slovene feudal villages. *Tlačani* had to practice autonomy and self-government in a more regular and permanent fashion. What made that necessary was the special organization of land under Slovene feudalism.

Under Slovene feudalism, the land of feudal serfs was organized into *Slavic hubas*.¹⁷ In accordance with the strong egalitarianism characteristic of Old-Slovene society,¹⁸ Slovene *hubas* were organised by markedly egalitarian principles: each serf got not only the same sized *huba*, but also an identically composed *huba* (Blaznik 1970: 191; Grafenauer 1970: 240; Maček 2007: 85; Vilfan 1961: 228-229).¹⁹ This means that the *huba* of a particular serf was composed from the same proportion of forest, pasture,

¹⁷ *Huba* is an old name for a serf's farm. In feudalism a *huba* was a property large enough to feed one serf's family. Its size depended on the percentage of land suitable for cultivation in the area, and usually ranged between 15 and 20 hectares. It also represented a unit of taxation (Maček 2007: 297-298). For Slovenes, the *Slavic huba* was characteristic. Its size was, according to historians, around 12 hectares (see Blaznik, Grafenauer, Vilfan 1970).

¹⁸ Old-Slovene society was an egalitarian type of society, with very small differences between members. The basic reason for such egalitarianism lay in the fact that Old-Slovene society did not recognize private ownership of the land. Land was under the collective ownership of the *župa*, in which families cultivated as much land as necessary for their survival (Maček 2007: 34, 64; Vilfan 1961: 53). Historians locate the beginnings of private ownership of the land in the 10th century, i.e. in the process of feudalization of Slovene territory (Maček 2007: 34). Prolongation of the egalitarianism of Old-Slovene society into feudal society was one of the most important form of indigenization of Western feudalism in Slovene feudalism. Prolongation of the egalitarianism of Old-Slovene society into feudal society was one of the most important form of indigenization of Western feudalism in Slovene feudalism.

¹⁹ The only exceptions to this principle were the leaders of *župas*, called *župani*, who received *double huba*, free of taxes (Maček 2007: 63). This type of *huba* in Slovene social organization was recognized as an “extreme privilege” (2007: 63). *Double hubas* were given to *župans* by landlords as a recompense for their help in the process of feudalization, i.e. for their help in the reorganization of Old-Slovene *župas* into feudal *huba villages* (2007: 63-64). Strong egalitarianism was one of those features by which Slovene feudalism can be distinguished from those known in other parts of Europe.

fields and other types of land as the hubas of other serfs. Since the Slovene region is very diverse, this meant that the parcels of land held by each vassal were fragmented by location because they lay in different parts of the village community or seigneurie.²⁰ On the same location, the land of several serfs was organized in accordance with the type of land; all fields together, all forest together, all pasture together etc. (Maček 2007: 86). There were no fences or paths between parcels belonging to individual serfs (2007: 86), which meant that an individual could not approach his bit of property without stepping on the land and crop of somebody else (2007: 86; Grafenauer 1970: 248). Therefore, the members of a village community had to agree on when they would – simultaneously - perform the same work on the land (1970: 248). This was the only method that allowed cultivation of one's land without destroying the crops of others. To achieve this type of agreement, direct democracy was practiced in the village community.

It was thus cultivation of the land which was the “bases of *village economic management*... The body responsible for this management was an assembly of all farms owners in a village, led by župan of the village” (1970: 248; also Vilfan 1980a: 10, 36). This management included village autonomy and village self-government, which were first of all economic; both were used to organize cultivation of the land in the village community. This type of self-government represents “the most important type of self-government of Slovene farmers in history” (Vilfan 1944: 222). That was true also for the 18th century (1980: 50).

Democracy in village communities was also used by landlords: when they wanted to arrange affairs, landlords organized assemblies at the higher levels of social organization, for example in offices (1980: 50).

This village autonomy and self-government survived the end of feudalism after 1848 (Vilfan 1980a: 53). It continued to function at the village level in various forms of village autonomy and self-government, and continued to be the key feature of Slovene social organisation even during self-management under socialism. Socialism, therefore, did not invent direct democracy but merely proceeded on the essential elements of the Slovene socio-cultural path, established through a 1400-year history of direct democracy.

In socialist Yugoslavia direct democracy represented a formal political system, called the “system of socialist self-management” (Kardelj 1977). It was introduced in socialist Yugoslavia in 1953 (Đorđević 1966: 233). The creator of socialist self-management was the Slovene, Edvard Kardelj.²¹ He transferred traditional Slovene village social organisation into the formal political system of socialist Yugoslavia.

The basic idea of Yugoslav self-management was to guarantee all individuals the chance to decide about all aspects of their lives. As Kardelj (1977:112) stressed,

²⁰ Hence the fragmented land tenure, which is till today a key feature of Slovene agriculture (Maček 2007: 287).

²¹ Edvard Kardelj (1910-1979) was one of the closest collaborators of Josip Broz Tito and the most important author of Yugoslav socialist ideology (Pirjevec 2011: 373- 469). He discussed all most important characteristics and problems of Yugoslav socialism (see Kardelj 1955, 1957), he wrote all four Yugoslav constitutions and he elaborated all basic principles of Yugoslav socialist self-management (see Kardelj 1977, 1980).

the essence of Yugoslav self-management was “decision making about personal, common and general social interests”.

Self-management as a process of socialist democracy was practiced in all forms and levels of individual and social life. The most important sites for practicing self-management were factories and other organizations where people worked, and local communities where people lived. On those basic levels, all workers and inhabitants participated in the decision-making process in a form of direct democracy (see Kardelj 1977, 1980). On those levels there was no representative democracy, and each individual had the same power (one vote) when participating in decision-making processes. This type of participation in decision-making processes was understood in socialist self-management not only as “unalienable and untouchable right of all working people and members of the community” (Kardelj 1977: 112), but also as a basic social obligation of every inhabitant of socialist Yugoslavia (1977: 112).

At the higher level of social organization, self-management was organized with elements of representative democracy (1977: 145-175; Đorđević 1966: 153-154). A representative of people from factories and local communities (called *baza*, i.e. bases) at the higher levels of decision making process was a *delegat* (i.e., a delegate). Delegates were organized into groups of delegates, called *delegacija*. The political system of decision making, based on delegates and delegations, was called *delegatski sistem* (i.e., delegate system). The delegate system was understood as “a form of self-management and democratic social integration, which was able to express contemporary interests and needs of man, diverse group interests and society as a whole” (Kardelj 1977: 146). It was understood as a form of representative democracy (Đorđević 1966: 153).

A delegate was elected by *baza*, responsible to his or her *baza*, and the people who elected him/her were able to end his/her representative position if the delegate, in their opinion, had not successfully represented their interests. Kardelj (1977: 153) wrote, “*delegacija* must be connected with its elective bases...it must inform its bases regularly about delegation activities and problems...A delegation is responsible to its elective bases and its self-management community for its work, and through this always exchangeable”. Thus, delegates and the delegate system were supposed to be subordinate to the *baza*, i.e. to the workers and inhabitants of socialist Yugoslavia.²²

²² However, it would be wrong to conclude from description above that socialist Yugoslavia was a kind of democratic *El Dorado*. There were several reasons for that fact: first, socialist Yugoslavia had one-party political system in which the Communist Party of Yugoslavia had a ruling position; second, Party in many aspects practiced ideological control; third, in socialist Yugoslavia a political elite was established, which was largely untouchable; fourth, in practical realization of self-management several practices that were not in accordance with basic principles of Yugoslav self-management became part of everyday life in socialist Yugoslavia; and fifth, self-management was ineffective in many situations. In socialist Yugoslavia, leftist student movements and educated individuals criticized Yugoslavia for such elements, by protesting during '68 and demanding more leftist democracy in Yugoslav society. Despite all problems, Flere and Klanjšek (2019:101) described Yugoslav self-management as “Yugoslav innovation that loosened the regime”. For more about socialist Yugoslavia and its self-management compare: Allcock, Horton & Milivojevic 1992; Banac 1984; Bilanžić 1985; Bowman 1993; Burg 1983; Cohen 1995; Dedijer, Božič, Čirković & Ekmečić 1972; Flere & Klanjšek 2014, 2017, 2019a, 2019b;

Self-management was practiced as the formal political system of socialist Yugoslavia until the collapse of the state in 1991. Its different forms and practices of direct democracy ended with the disintegration of socialist Yugoslavia and with the establishment of an independent Slovene state in 1991. The post-socialist Slovene state dismissed self-management as a non-functional 'survival of socialism'. The Western type of representative democracy was introduced as a formal political system. Democracy has been redefined and reorganized from direct democracy to representative democracy. Representative democracy has been equated with 'Democracy' itself. Direct democracy was positioned as non-democracy.

Parts of Slovene post-socialist society accepted this redefinition. However, many of Slovenes never did.

The Primary Characteristics of Native Slovene Democracy

As mentioned, Slovene native democracy had a set of distinctive characteristics which defined it over a long historical period from the 6th century to the end of socialism in 1991.

The first characteristic is that native Slovene democracy was direct democracy. In rare situations some elements of representative democracy were part of native Slovene democracy (*kosezi's veča* in Old-Slovene society, the delegate system in socialist self-management), but the majority of decisions were not accepted in that way. The essence of self-management was direct democracy: "In self-management it was the people who decided about all aspects of their life" (Field material, professor, March 2011). And: "Self-management was about direct decisions, accepted by

Godina 1998; Heuvel & Siccama 1992; Jović 2003; Kardelj 1955, 1957, 1977, 1980; Lampe 1996; Meier 1999; Pirjevec 2011; Ramet 1992, 2006; Štaubringer 1980; Ustava SFRJ 1976; Županov 1977.

Data collected through observation with participation prove that inhabitants of contemporary post-socialist Slovenia still remember several deficiencies of self-management, but they generally stressed the positive aspects of self-management as more important (Godina 2016). This attitude toward self-management is in accordance with Pine's (2007: 111) conclusions about social memory: "Social memory is selective and contextual. When people evoked the 'good' socialist past, they were not denying the corruption, the shortages, the queues and the endless intrusions in infringements by the state; rather, they were choosing to emphasize other aspects: economic security, full employment, universal healthcare and education". This practice can be understood as a special kind of nostalgia for socialism, which – as with all practices that form part of this nostalgia – raise several questions about how one understands socialism in a given ex-socialist country.

Moreover, in professional discussions, the question how to understand Yugoslav political system still remains open. In several texts, Flere and Klanjšek (2014, 2017:57-67, 2019a:97-125, 2019b:91-115) prove that socialist Yugoslavia did not fulfil elements for totalitarian system: "from the middle of the 60s, millions of copies of religious newspapers were published and economic enterprises operated beyond the state command economy. In addition, the republics were largely autonomous players and catered for their own interests. Although Tito's cult was promoted, his power was limited by the federal nature of the state. Neither any other elements of totalitarianism could be found"(2014:237). They suggest that the "Yugoslav political system could be nominated an *authoritarian consociation*, as of the middle 1960s on, given the absence of a better fitting designation" (2019b: 109).

workers. In our factory workers made all the important decisions” (Field material, unemployed textile worker, April 2009).

Direct democracy allowed members of the actual social community to participate in decision making process about all problems of their everyday lives. This participation was expected, and, as already described, in many situations also necessary (for example in *huba* village). Under self-management, this obligation was asserted by the Yugoslav constitution (see Ustava SFRJ 1974). Not to participate in this process was understood as negative behaviour or even as anti-social behaviour: “Only those who were not interested in the factory and the interests of the factory failed to participate in self-management. But they were the minority. And we treated them as weird. The majority participated. We wanted to have control over things” (Field material, unemployed worker, June 2010).

The fact that Slovene native democracy was direct democracy is connected to the second crucial characteristic of Slovene native democracy: native Slovene direct democracy included every member of the group in the processes of decision-making, regardless of their wealth or gender. This characteristic substantially separated Slovene native democracy from the ancient Greek version, in which gender and wealth were presuppositions for participation in democratic decision-making processes. If Greek democracy in the polis was exclusive, Slovene native democracy was inclusive. This characteristic was the bases for the previously mentioned principle that *veča* always met in the open. This allowed everyone to participate in the decision-making process (Maček 2007: 43-44; Vilfan 1961: 63). An enclosed space might have prevented this. In Slovene feudal society, closed *veča* could not make valid decisions (Maček 2007: 43-44; Vilfan 1961: 63). Later, such *večas* were proclaimed illegal (Maček 2007: 43-44; Vilfan 1961: 63).

During socialist self-management, meetings of workers were organized in the biggest factory hall or other appropriate part of factory; to prevent someone from participating in the decision making process was understood as manipulation. “Sometimes the director and his team didn’t want us workers to accept certain decisions, for example about extraprofit, what to do with it, to buy new machines or to use it for our salaries ... They didn’t want to organize workers’ meetings. That was a clear manipulation. If anyone tried to prevent us workers from participating in the decision-making process, we understood that as manipulation and as a misuse of power” (Field material, an unemployed worker, November 1999).

The third crucial characteristic of Slovene native democracy is that this democracy was first of all economic democracy, i.e. a democracy through which the economic problems of members of a given social group were solved. This dimension of Slovene native democracy became dominant especially in village democracy, because “assemblies of villagers of one village...were limited to the economic affairs of the village” (Vilfan 1980a: 40). Village democracy was not concerned with political questions.

Also self-management was primarily economic democracy (see Kardelj 1977, 1980), which practiced the decision-making process especially when work was in question. Although self-management was also practiced in local communities where

people resided, self-management in production in factories, was understood as the core aspect of self-management (see Kardelj 1977, 1980; Ustava SFRJ 1974).

The fourth key feature of the Slovene native democracy has been its focus on survival. Organization of economic production in village communities and later in socialist factories had a clear aim: to organize economic production in such a way, to facilitate survival of the members of community. This aim connects the Slovene economic democracy directly to the domestic mode of production, which in Sahlins' (1972) opinion, is the characteristic mode of production for agrarian societies.

And Slovene society was during the most part of its history an agrarian society (Maček 2007). The common goal of all members of the homestead, organized around *huba*, was to ensure the survival of all members of the household by pooling each member's work and products. Homesteads operated on the principle that each member contributed according to his or her ability and received according to his or her needs (Sahlis 1972: 124). This principle was valid for those who worked at the homestead as well as for those who were unable to work; otherwise, children, old people and the sick members of a household would not have survived.

Moreover, in socialist self-management, the survival of all workers and all members of Yugoslav society was the basic aim of economic organization. The economy should guarantee work, salaries, residence and pensions for all Yugoslavs, for those who were able to work and for those who were unable to work or didn't work. The Yugoslav socialist economy was organized in accordance with the social principle of the survival of all members of the socialist community, not in accordance with profit. This aspect of the Yugoslav socialist economy was strongly criticized, especially by economists. A common criticism was that the Yugoslav socialist economy was not economically rational. That was true: the aim of the Yugoslav socialist economy was not economic rationality, but social rationality, not profit, but the surviving of all members of the Yugoslav socialist community. The survival of all members of the community was the ultimate aim of all activities in Yugoslav society, at all levels of social and economic organization, from the state to each individual factory.

In factories this aim was realized through the institutions of guaranteed work and salaries. A job was almost impossible to lose. Moreover, a minimum salary was guaranteed to all, independent of the quantity and quality of work. In a socialist factory, just as in a village household, it was membership and not the quantity or quality of work that was the precondition for survival. All processes in socialist factories were organized in such a way that survival of all workers was guaranteed. The same was also true for the direct democracy of the self-management system.

The fifth key feature of native Slovene direct democracy was that it was a system of negotiation and decision-making, tending to seek and build a consensus, not to overrule anyone. This characteristic substantially separated Slovene native democracy from both ancient Greek and Western democracy. As a characteristic of Slovene native democracy, consensus was linked to the fact that all members of a village community had to coordinate when they would simultaneously perform the same work on the land. This was the precondition that allowed cultivation of one's

land without destroying the crops of others. To achieve this way of cultivation, it was necessary to come to a consensus. A majority vote did not suffice.

As the final crucial characteristic of Slovene native democracy, we should emphasise the fact that the decision making process in Slovene native democracy was permanent. Processes of decision making, especially those which were connected to the organization of work, formed a permanent part of social life in a village community. Some of them were practiced daily. Moreover, self-management was a permanent process of decision making, which was always activated when management or/and workers wanted to discuss problems and accept decisions: "We decided about problems when it was needed. We had regular meetings of the worker's assembly, but if needed, we also had other meetings" (Field material, unemployed worker, June 2008).

Why Do Slovenes Dislike Imported Western Democracy?

These six characteristics of native Slovene democracy prove that there do exist several important differences between native Slovene democracy and the Western democracy, that was imported into post-socialist Slovenia.

Having in mind the basic characteristics of Slovene native democracy, it is clear why the import of Western parliamentary democracy produced several misunderstandings and problems in Slovene postsocialist society. Western parliamentary democracy is organized around principles different from native Slovene democracy; its logic and practice of decision making are in many respects in contradiction of, even in conflict with the logic and process of decision-making process in native Slovene practice of democracy. Those differences crucially determine the negative evaluation of postsocialist Slovene democracy by Slovenes.

The first crucial difference lies in the fact that Western democracy is representative, not a direct democracy. We have already mentioned that native Slovene democracy also had elements of representative democracy (*kosezi's veča*, the delegate's system); however, these elements were neither the most important elements of Slovene democratic practices, nor crucial elements of that democracy. Over the course of Slovene history, the representative principle was understood as secondary and evaluated as a subordinated democratic practice to direct democracy.

It is interesting that Kardelj (1977: 145-166) explicitly tried to defend the *delegatski sistem* as a representative element of self-management; with direct democracy, he didn't have this type of problem. He insisted on the position that the delegate system was not only a system of government and power (1977: 146). He stressed explicitly that such an understanding of the delegate system was wrong, because it ignored the fact that the delegate system was also "an exponent of self-management communities and their self-managing process of decision making" (1977: 146). He stressed that "for further integration of self-management into a homogeneous social system, both components of the delegate system ought to be developed" (1977: 146). This means that in his opinion even in the delegate system

as a representative element of self-management, elements of the self-managing decision-making process (i.e. elements of direct democracy) should have been reinforced (1977). Or, to put it another way: the representative aspect of self-management needed as much correction by direct democracy as possible. What type of democracy was in that perception evaluated as positive, is clear.

Such evaluation is still present in post-socialist Slovene society. My informants regularly evaluate these two types of democracy in this way: “If democracy is a government of people, what we have now in Slovenia, is not a democracy. In democracy, decisions are made by people” (Field material, retired worker, September 2010). And: “Parliamentary democracy is just an image of democracy” (Field material, May 2013). Or: “The Parliament is just a masquerade!” (Field material, unemployed textile worker, February 2011).

From the native Slovene perspective, representative type of democracy is problematic because this type of democracy disallows direct participation of people in the decision making process. “Today we cannot decide about anything. All decisions are accepted by Parliament. This is not a democracy” (Field material, employed worker, May 2010). And: “There was more democracy during socialism. We could make decisions about everything. We had influence” (Field material, retired women, November 2009).

Among Slovenes, the absence of direct democracy is understood as proof that contemporary Slovene postsocialist society has no ‘true’ democracy or even no democracy at all.

The second important difference between native Slovene democracy and Slovene post-socialist democracy is connected with the question of who participates in the process of decision making. In native Slovene democracy all members of the social community participated in the decision making process. In self-management, such participation was not only a right, but also an obligation. This characteristic of native Slovene democracy is also blocked in Slovene postsocialist democracy. As in all parliamentary democracies, also in the Slovene parliamentary democracy it is members of Parliament who participate in the process of decision making. However, in the Slovene native understanding of democracy, power belongs to the people, to all members of the social community. If an institution takes this power from people, this is not understood as representation, but as stealing. That practice is understood by Slovenes as ‘stealing power from people by Parliament’: “Through parliament they stole power from people” (Field material, retired worker, September 2010). Those who stole a power from the people are the Parliament and members of Parliament.

This perception clearly evaluates ‘people’ as positive political carriers of power, and the Parliament and members of Parliament as negative carriers of power. Such an evaluation is connected with a de-legitimization of Parliament, members of Parliament and the whole system of representative democracy in postsocialist Slovenia, as well as with the social construction of mistrust (Giordano & Kostova 2007), which is a characteristic process in postsocialist Slovenia.

On the other hand, this understanding is connected with the positive evaluation of socialism as a system in which democracy did exist: “We had more democracy

under socialism” (Field material, retired worker, September 2010). “We had more democracy under socialism than we have now” (Field material, unemployed textile worker, May 2012). This positive evaluation of socialism can also be understood as a special form of nostalgia for socialism (see Berdahl 1999; Hann & Hart 2011: 132-133).

For Slovenes, the next problematic dimension of imported Western democracy lies in the fact that decisions are taken by majority vote. This characteristic of Western democracy is in clear contradiction with the native Slovene way in which decisions were and should be accepted, namely, by consensus. Among Slovenes, consensus is understood as a democratic practice, and overruling is understood as a non-democratic practice. The reason for this understanding lies in the already mentioned fact that in native Slovene democracy practiced in *huba* village, overruling was not a practice through which the cultivation of *huba* land was possible. For this cultivation, consensus was needed from all farmers and members of the village community. Explicitly, the social practice of cultivation of *huba* land was possible only if this practice was in accordance with the opinions and interests of all the farmers and members of the village community. Nobody’s interests and opinions should be ignored.

In postsocialist imported Western representative democracy, the opinions and interests of many people – some of my informants indicate the of majority of people – are ignored. Some options and opinions are regularly overruled, a practice which among Slovenes is understood not as democracy, but as the inability of the overruled to realize their interests etc., i.e. as an absence of democracy. Those who practice it are understood as non- democrats: “People who are not in power, who don’t have a good background, they don’t have any voice, any power. They are regularly overruled. Nobody ask them what they need, what they want. They don’t exist in this society. This is not democratic. In democracy everyone is important, everyone has a voice” (Field material, employed worker, July 2012).

An illustrative example of that understanding of democracy happened in April 2016. The Leftist party in the Parliament, called *The United Left*, had a congress where they discussed the possibility of formally uniting the four political parties which were elements of *The United Left*. The leader of *The United Left*, young, very popular Slovene politician named Luka Mesec, also a member of Parliament, agreed with the idea of formal unification of four separate political parties into one political party. However, many members of these four parties didn’t agree with the idea of unification. The same was true for the leaders of one particular party that was part of *The United Left*. Discussion at the congress didn’t result in consensus. At the end they decided to vote. The majority supported the idea of formal unification. Those who were overruled attacked Mesec as being non-democrat, i.e. as a politician, who was not a socialist (if he had been a socialist, he would have insisted on consensus and democracy); they accused him of ignoring the opinion of the base (*baza*) etc. According to the standards of native Slovene democracy, Mesec had made a mistake: he should have insisted on discussion as long as necessary to produce consensus. Only with consensus could he have authorization for formal unification of the political

parties that comprise *The United Left*. Without this consensus, his insistence was seen as an undemocratic practice. He took even one step further in delegitimizing his position: on TV he explained that he had support for his idea about formal unification of the parties by a majority of voters, who belong to *The United Left*, and added: "This is a normal practice in representative democracy!" The sentence with which he publicly defined himself as a person who does not understand what the Slovene understanding of democracy is.

The next characteristic of imported Western democracy that is criticized among Slovenes concerns the fact that this democracy excludes workers from the decision making process: "Workers don't get the chance to accept decisions. That is absolutely wrong" (Field material, an unemployed worker, April 2009). And: "Today all decisions are accepted either by Parliament or by management. They don't know anything about our problems, our life. Their decisions are wrong, unrealistic. For example, their evaluation of the minimal costs of surviving in Slovenia - nobody can survive on the state support for unemployed workers" (Field material, employed worker, November 2011).

Also missing is the possibility for people to accept decisions about all aspects and problems of their lives. In post-socialist Slovene democracy, people can vote only on decisions about who will over the next four years take decisions in their name. People can't accept these decisions by themselves. This inability is understood as one of the most crucial mistakes of Slovene post-socialist democracy: "We cannot decide on anything. We can only participate in voting. This is not a democracy" (Field material, employed intellectual, October 2011).

From the native Slovene point of view, it is also very problematic that imported Western democracy does not solve the problems of Slovene citizens that affect their everyday lives, their survival. "The system we have doesn't work. It doesn't solve the problems of the people" (Field material, employed male engineer, March 2008). And: "Who is addressing the problem that people don't have work? Nobody. And poverty? Nobody..." (Field material, employed male engineer, March 2008). Or: "If you watch the 3rd Chanel on TV, it is obvious that they are not interested in solving people's problems"²³ (Field material, retired clerk, August 2012).

Another important difference between Slovene native democracy and imported Western democracy lies in the fact that native Slovene democracy in all its variants was an economic, and not a political democracy. Regular negative comments on and evaluations of imported Western democracy concern the fact that post-socialist Slovene democracy doesn't solve the economic problems of Slovenes: "They discuss and solve some abstract political problems. But nobody solves the basic economic problems of Slovenes and the Slovene state" (Field material, retired bank clerk, August 2013).

The last problematic aspect of Slovene post-socialist democracy is that this democracy prevents people from participating permanently in the decision making process. In Western democracy citizens can participate in the decision making process

²³ On Channel 3 of TV Ljubljana, sessions of the Slovene Parliament are broadcast.

only periodically, at elections. This characteristic of Slovene postsocialist democracy is also in conflict with native Slovene democracy, in which people participate regularly in decision-making process, even on a daily basis. In postsocialism, however, participation is limited to elections, which take place only once in four years. What people have in contemporary post-socialist Slovene democracy is a temporary possibility to choose a person who will decide in their names over the next four years. This type of participation by voters in the decision making process is understood among Slovenes as the key proof that Western democracy is not democracy: “That you can decide only once in four years - this is not a democracy” (Field material, employed engineer, March 2012). “This is not a democracy. This is a farce of democracy. We can decide only once in four years” (Field material, retired clerk, August 2012). “We can decide only once in four years, and they in the Parliament can do what they want” (Field material, retired clerk, August 2012).

From Slovene native perspective, democracy means the regular opportunity to participate personally in the decision-making process. What people have in contemporary postsocialist Slovene democracy is the occasional opportunity to choose a person who for the next four years will decide in their names. As long as this other person participates in decision-making process instead of them, the electors cannot participate in the decision-making process. From the perspective of native Slovene democracy, such a situation is seen as clearly non-democratic. Several things are missing: first, the regular opportunity to participate in decision-making process; second, participation of all members of the social community in the decision-making process; third, consensus as the way of finding solutions; and fourth, the chance for people to make decisions about all aspects and problems of their lives.

On the other hand, these characteristics of Slovene postsocialist democracy are connected with the statement by many Slovenes that Members of Parliament, who are in a position to vote on solutions, use this power to validate solutions which are in their interest, not in the interest of the people who elected them. This means that people lack the power to approve the solutions they are interested in, and Members of Parliament are in power to misuse their power. Slovene people regularly report that Members of Parliament misuse their power to approve solutions which are in their interest only: “Members of Parliament have no idea about democracy. They are supposed to contact the people who elected them, they are supposed to represent their problems, interests...But they only take care of themselves. This is not democracy” (Field material, unemployed textile worker, November 2011).

Such evaluations prove that among Slovene voters, the Slovene parliament is understood as a homestead unit, as a unit that functions in accordance with homestead principles (see Sahlins 1972): its concern is the survival of its own members, without regard to what this means for the rest, who are not members of this ‘estate’. This is the Slovene Parliament, as seen by numerous citizens of Slovenia. Unfortunately, analysis of political practices in the Slovene Parliament proves these evaluations and opinions in many situations to be correct.

Bearing in mind the basic characteristics of Slovene native democracy, it is clear why implementation of Western parliamentary democracy produced problems in Slovene post-

socialist society: Western parliamentary democracy is organized around principles distinct from those of native Slovene democracy. The logic and practice of decision making in the two types of democracy are in many respects in contradiction, even in conflict.

Conclusion

In our analysis of the political heritage in Slovene postsocialism, insistence on the significance of pre-postsocialist history, stressed by several anthropologists of postsocialism, proved to be correct (see Abrahams 1996; Bridger & Pine 1998; Giordano & Kostova 2007; Godina 2016; Hann 2007; Humphrey 1998, 2002, 2007; Kalb 2007; Kaneff 1996, 2002; Lampland 2007; Pine 2007; Verdery 1993, 1996, 1999, 2007). We have established that the native Slovene type of direct democracy had been part of Slovene social organization since the Old-Slovene society. The same is true for the most important characteristics of Slovene direct democracy. It is true that those characteristics, together with native Slovene direct democracy, are among the basic characteristics of Yugoslavian socialist self-management. However, these were not new inventions. What was new was the *form* in which the political heritage of direct democracy was practiced during Yugoslavian socialism (delegate system, delegates, system of socialist self-management etc.).

The same is also true for contemporary Slovene postsocialist society. The current dissatisfaction with the Slovene parliamentary system and the Slovene system of representative democracy stems from the fact that the contemporary Slovene political system thwarts possibilities for practicing direct democracy as one of the most important political heritage of Slovenes. As my field material additionally proves, this obstruction is connected not only to dissatisfaction with the political system - so characteristic of Slovenes - but also to a new delegitimization of the contemporary Slovene political system and ultimately to an increasing refusal of political participation among Slovenes in Slovene postsocialist society and with a positive re-evaluation of Yugoslav socialism.

On the other hand, in the last decade, reintroduction of direct democracy was proposed by different groups, which are not satisfied with Slovene postsocialist democracy. Among them are *The United Left*, several civic initiatives and members of uprising movement in Maribor. Different forms of direct democracy have been introduced in different factories and entertainments in Slovene ownership which are today recognized as examples of good economic practice (see Vaupotič, Mladič et al. 2015). In the year 2015, Slovene Economic Chamber had organized a conference about reintroduction of direct democracy in form of direct economic democracy in economic productive units (see Vaupotič, Mladič et al. 2015).

There also exist examples of reintroduction of direct democracy in local communities where people live. Most active initiatives are present in Maribor, the town which was in 2013 the centre of Slovene uprisings against the Mayor of Maribor Franc Kangler and the Prime Minister Janez Janša. On invitations for meeting in local community in Maribor there wrote: "We are not stupid. We are not dreamers. We are upraised, awoken, conciseness people who want rights and better lives, who

want democracy every day, not only on elections!” (Godina 2016: 250).

The lesson is clear: what is going on in Slovenia is a spontaneous reintroduction of direct democracy as a form of political heritage. Through this process Slovenes realize an indigenization of imported Western representative democracy. They teach formal political institutions the lesson that only with the recognition of political heritage and the reform of the political system to incorporate Slovene direct democracy into the contemporary Slovene political system, can the most important problems of contemporary Slovene political system be solved. Slovene postsocialist democracy cannot be successful without this recognition, but only with the political heritage from the pre-socialist (and also socialist) past; not without but with native Slovene direct democracy.

Whether such a redefinition of the Slovene political system should be understood as the re-traditionalization of Slovene society, or as indigenization of an imported Western solution, is a question we cannot discuss here. It could plausibly be the first or the second explanation, or even more probable, a unique combination of both processes. What is important is that productive change in Slovene postsocialist society and in Slovene postsocialist democracy is not possible without the incorporation of Slovene political heritage into contemporary and future Slovene society.

References

- Abrahams, Ray, ed., 1996. *After Socialism: Land Reform and Social Change in Eastern Europe*. Oxford: Berghahn.
- Adrić, Iris, Arsenijević, Vladimir. & Matić Đorđe. (2000). *Leksikon YU mitologije*. Zagreb & Beograd: Rende, Postscriptum.
- Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina. (2009). European Court of Human Rights. Online at <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-96491%22%5D%7D>. Accessed: [February 10, 2019]
- Allcock, John B., Horton, John J. & Milivojevic, Marko (eds). (1992). *Yugoslavia in Transition*. London: Berg.
- Banac, Ivo. (1984). *The National Question in Yugoslavia*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Berdahl, Daphne. (1997). *Where the World Ended: Re-unification and Identity in German Borderland*. Berkeley: University of California Press.
- Berdahl, Daphne. (1999). „(N)Ostalgie for the Present: Memory, Longing, and East German Things“. *Ethnos* 64(2), pp. 192-211.
- Bilanžić, Dušan. (1985). *Historija SFRJ*. Zagreb: Školska knjiga.
- Blaznik, Pavle. (1970). Poljska razdelitev. In: Blaznik, Pavle, Grafenauer, Bogo & Vilfan, Sergij (eds). *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. 1. zvezek: Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: DZS, pp. 185-196.
- Blaznik, Pavle, Grafenauer, Bogo & Vilfan Sergij (eds). (1970). *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. 1. zvezek: Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: DZS.
- Blaznik, Pavle, Grafenauer, Bogo & Vilfan Sergij (eds). (1980). *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. 2. zvezek: Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana: DZS.

- Bowman, Glenn (ed). (1993). *Antagonism and Identity in Former Yugoslavia*. Journal of Area Studies 3.
- Bridger, Sue, & Pine, Frances (eds). (1998). *Surviving Postsocialism: Local Strategies and Regional Responses in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. London: Routledge.
- Burg, Stiven L. (1983). *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia*. Princeton: Princeton University Press.
- Burgess, Robert G. (1990/1984/). *In the Field: An Introduction to Field Research*. New York: Routledge.
- Caharijas, D. 2016. »Po četrt stoletja razočarani nad državo.« *Dnevnik* 20.6.2016, p.1.
- Center za raziskovanje javnega mnenja. (2013). *Politbarometer*, 1/2013. Available at: https://www.ip-rs.si/fileadmin/user_upload/Pdf/razno/politbarometer_1-2013.pdf. [Accessed: Ferbrauy 09, 2019]
- Center za raziskovanje javnega mnenja. (2014). *Politbarometer*, 6/2014. Available at: https://www.iprs.si/fileadmin/user_upload/Pdf/razno/politbarometer_1-2013.pdf. [Accessed: February 10, 2019]
- Cohen, Lenard. J. (1995). *Broken Bonds: Yugoslavia's Disintegration and Balkan Politics in Transition*. Boulder, CO: Westview Press.
- Dedijer, Vladimir, Božič, Ivan, Čirković, Sima & Ekmečić, Milorad. (1972). *A History of Yugoslavia*. New York.: McGraw Hill.
- Dorđević, Jovan (ed.). (1966). *Mala politička enciklopedia*. Beograd: Savremena administracija.
- Flere, Sergej & Klanjšek, Rudi. (2014). "Was Tito's Yugoslavia totalitarian?". In: *Communist and Post-Communist Studies* 47, pp. 237-245.
- Flere, Sergej & Klanjšek, Rudi. (2017). *Da li je Jugoslavija morala da umre*. Beograd: Dan Graf.
- Flere, Sergej & Klanjšek, Rudi. (2019a). *Analiza razpada Jugoslavije v luči nacionalizma*, Maribor: Umiverzitetna založba.
- Flere, Sergej & Klanjšek, Rudi. (2019b). *The Rise and Fall of Socialist Yugoslavia. Elite Nationalism and the Collapse of a Federation*, Lanham, Boulder, New York, London: Lexington Books.
- Giordano, Christian & Kostova, Dobrinka. (2007). „The Social Production of Mistrust“. In: C. Hann, ed., *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London, New York: Routledge, pp. 74-93.
- Godina, Vesna, Vuk. (1998). *Antropološke teorije*. Ljubljana: FDV.
- Godina, Vesna, Vuk. (1998). „The outbreak of nationalism on former Yugoslav territory: a historical perspective on the problem of supranational identity“. *Nations in Nationalism* 4(3), pp. 409-422.
- Godina, Vesna, Vuk. 2016(2014). *Zablode postsocializma*. Ljubljana: Beletrina.
- Grafenauer, Bogo. (1970). „Poljedelski obdelovalni načini“. In: Blaznik, Pavle, Grafenauer, Bogo & Vilfan, Sergij (eds). *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. 1. zvezek: Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: DZS, pp. 225-250.

- Heuvel, Martin Van Den & Siccama, Jan G. (eds.). (1992). *The Disintegration of Yugoslavia*. Amsterdam: Rodopi.
- Hann, Chris M. (2001). „Farewell to the Socialist ‘Other’“. In: Hann, Chris M. (ed.). *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London, New York: Routledge, pp. 1-12.
- Hann, Chris M. & Hart, Keith. (2011). *Economic Anthropology. History, Ethnography, Critique*. Cambridge: Polity Press.
- Humphrey, Carolina. (1998). *Marx Went Away - But Karl Stayed Behind*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Humphrey, Carolina. (2002). *The Unmaking of the Soviet Economy: Everyday Economies after Socialism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Humphrey, Carolina. 2007(2002). „Does the Category ‘Postsocialist’ still make Sense“. In: Hann, Chris (ed.). *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London, New York: Routledge, pp. 2-15.
- Jović, Dejan. (2003). *Jugoslavija – država koja je odumrla*. Zagreb: Prometej.
- Kalb, Don. (2002). „Afterword: Globalism and Postsocialist Prospects“. In: Hann, Chris (ed.). *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London, New York: Routledge, pp. 317-335.
- Kaneff, Deema. (1996). „Responses to ‘Democratic’ Land Reform in a Bulgarian Village“. In: Abrahams, Ray (ed.) *After Socialism: Land Reform and Social Change in Eastern Europe*. Oxford: Berghahn, pp. 85-114.
- Kaneff, Deema. (2002). *Who Owns the Past? The Politics of Time in a ‘Model’ Bulgarian Villag*. Oxford: Berghahn.
- Kardelj, Edvard. (1955). *Problemi naše socialistične graditve*, Vol. III. Ljubljana: DZS.
- Kardelj, Edvard. (1957). *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana: DZS.
- Kardelj, Edvard. (1977). *Smeri razvoja socialističnega samoupravljanja*, Ljubljana: Komunist.
- Kardelj, Edvard. (1980). *Self-management Planning*, second ed., Sarajevo, Beograd: Aktuelna pitanja socijalizma.
- Kideckel, David A. (1999). „Storm and Stasis: the Paradox of Labour in post-socialist Romania“. *Emergo: Journal of Transforming Economies and Societies* 6(2), pp. 24-46.
- Kideckel, David A. (2002) 2007. „The Unmaking of an East-Central European Working Class“. In: C. Hann, ed., *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London, New York: Routledge, pp. 114-133.
- Kideckel, David A. (2008). *Getting by in postsocialist Romania: Romanian villagers to the revolution and beyond*, Bloomington: Indiana University Press.
- Lampe, John. (1996). *Yugoslavia. Twice There Was a Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lampland, Martha. (2002). „The Advantages of Being Collectivized: Cooperative Farm Managers in the Postsocialist Economy“. In: Hann, Chris (ed.). *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London, New York: Routledge, pp. 31-57.
- Maček, Jože (2007). *Na zemlji domači*. Celje: Celjska Mohorjeva družba.
- Makarovič, Marija. (1982). *Strojna in Strojanci. Narodopisna podoba koroške hribovske vasi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

- Meier, Viktor. (1999). *Yugoslavia: A History of its Demise*. New York: Routledge.
- Pine, Frances. 2007(2002). „Retreat to the Household? Gendered Domains in Postsocialist Poland“. In: Hann, Chris (ed.). *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London, New York: Routledge, pp. 95-114.
- Pirjevec, Jože. (2011). *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Ramet, Sabrina. (1992). *Nationalism and Federalism in Yugoslavia*. Bloomington: Indiana University Press.
- Ramet, Sabrina. (2006). *The Three Yugoslavias. State-building and Legitimation, 1918-2005*. Indianapolis, IN: University Press.
- Sahlins, Marshall. (1972). *Stone Age Economics*. New York: Routledge.
- Sahlins, Marshall. (1994). „Goodbye to Tristes Tropes: Ethnography in the Context of Modern World History“. In: Borofsky, Robert (ed). *Assesing Cultural Anthropology*. New York, etc.: McGraw-Hill, pp. 377-395.
- Štaubringer, Zvonko. (1980). *Plamenica iz Kumrovca*. Ljubljana: DDU Univerzum.
- Ustava SFRJ. (1976) Ljubljana: Komunist.
- Vaupotič, Karmen, Mladič, Mirjana, Lužar Šajt Dušanka, et all. (2015). *Sodelovanjem do zaupanja in uspešnega poslovanja*. Maribor: DEMINE.
- Velikonja, Mitja. (2008). *Titostalgija: študija nostalgije po Josipu Brozu*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Verdery, Katherine. (1993). *Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economic and Ethnic Change*. Berkeley: University of California Press.
- Verdery, Katherine. (1996). *What Was Socialism and What Comes Next?*, Princeton: Princeton University Press.
- Verdery, Katherine. (1999). *The Political Lives of Death Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.
- Verdery, Katherine. 2007(2002). „Whither postsocialism?“ In: Hann, Chris (ed.). *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London, New York: Routledge, pp. 15-29.
- Vilfan, Sergij. (1994). „Očrt slovenskega pravnega narodopisja“. In: R. Ložar, ed., *Narodopisje Slovencev*. Ljubljana: Klas, pp. 217-263.
- Vilfan, Sergij. (1961). *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Vilfan, Sergij. (1980a). „Soseske in druge podeželske skupnosti“. In: Blaznik, Pavle, Grafenauer, Bogo & Vilfan, Sergij (eds.). *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. 2. zvezek: Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana: DZS, pp. 9-74.
- Vilfan, Sergij. (1980b). „Zemljiška gospostva“. In: Blaznik, Pavle, Grafenauer, Bogo & Vilfan, Sergij (eds.) *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. 2. zvezek: Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana: DZS, pp. 75-239.
- Vilfan, Sergij. (1980c). „Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju“. In: Blaznik, Pavle, Grafenauer, Bogo & Sergij Vilfan (eds.) *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. 2. zvezek: Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana: DZS, pp. 279-353.
- Županov, Josip. (1977). *Samoupravljanje i sociologija*. Zagreb: Školska knjiga.

О ИСТОРИЈСКИМ РАЗЛОЗИМА ЗА НЕЗАДОВОЉСТВО СЛОВЕНАЧКОМ ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКОМ ПРЕДСТАВНИЧКОМ ДЕМОКРАТИЈОМ У САВРЕМЕНОЈ СЛОВЕНИЈИ

Сажетак: Текст представља анализу историјских разлога за незадовољство словеначком постсоцијалистичком представничком демократијом у савременој Словенији. Суштински разлог овог незадовољства лежи у чињеници да се Западна демократија у многим карактеристикама разликује од изворне словеначке демократије, која је била важан део словеначке друштвене организације од 6. века до краја социјализма. Анализа ће представити словеначку изворну демократију и њене најважније карактеристике и упоредити их са карактеристикама увезене Западне демократије. Анализа доказује да увезена Западна демократија пренебрегава најважније праксе и карактеристике словеначког политичког наслеђа које су из изворне словеначке перспективе повезане, чак изједначене са демократијом. То ствара неколико проблема, укључујући незадовољство словеначком постсоцијалистичком демократијом. У тексту ће се комбиновати историјска анализа и подаци прикупљени теренским радом у словеначком постсоцијалистичком друштву.

Кључне речи: Демократија, директна демократија, Западна демократија, постсоцијализам, Словенија

Милош Јовановић¹
Универзитет у Нишу, Филозофски факултет,
Департман за социологију, Ниш, Србија

Прегледни научни рад
UDK 316.2 Елијас Н.

Примљено: 12.1.2020.
Ревидирана верзија: 20.1.2020.
Одобрено за штампу: 21.1.2020.

АФИРМАЦИЈА СОЦИОЛОШКОГ ПРИСТУПА ИДЕНТИТЕТУ У ТЕОРИЈИ НОРБЕРТА ЕЛИЈАСА²

Сажетак: Рад се бави концептом идентитета као процеса, приступом који је снажно заговарао Норберт Елијас. Његова „процесна социологија“ била је настојање да се превазиђу дуалности које су оптерећивале социолошку теорију. Елијас је покренуо критику теоријског постваривања друштвене структуре као објекта који је изван појединца и независан од њега. Истовремено, он је одбацио оно што је назвао *homo clausus* (концепт у којем се нагласак ставља на аутономију, слободу и независност актера) као прекомерни индивидуализам, у складу са којим се друштво схвата као намеравани исход појединачних делања. У својој теорији идентитета, Елијас је, између осталог, користио појмове хабитуса, фигурације и „ја-“ и „ми-идентитета“. Он је писао о хабитусу као о „другој природи“ или „механизму аутоматске и следе сомоконтроле“, који се на индивидуалном нивоу доживљава као структура личности, али који је колективно произведен и репродукован током целог живота. Елијас је индивидуални идентитет препознао као временску творевину, те његова теоријска перспектива дозвољава анализу промена у односу „ја-ми“, без давања предности било ком елементу овог пара. Такође, идентитет је замишљен као мултиперспективистички (релациони) и обликован фигурацијама (ланцима међузависности).

Кључне речи: процес, идентитет, хабитус, фигурација, „ја-“ и „ми-идентитети“.

Увод

Крајем XX, а нарочито почетком XXI века обнавља се интересовање за дело Норберта Елијаса (Norbert Elias). Занимање за његов рад било је тако вели-

¹ milos.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

² Први нацрт овог рада представљен је на међународној научној конференцији Култура и идентитети, одржаној од 25. до 27. октобра 2019. године у Међавнику и Андрићграду у организацији Српског социолошког друштва, Социолошког друштва Републике Српске и Института за политичке студије.

Конечна верзија је урађена у оквиру пројекта Корак ка професионализацији социологије 2: анализа потреба за професијом, који реализује Департман за социологију Филозофског факултета Универзитета у Нишу. Ово истраживање финансијски је подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ко да је Денијел Гордон написао: „Да је наука о друштву спорт, Норберт Елијас (1897–1990) би добио награду за повратак (comeback) столећа“ (Gordon 2002: 68). О овоме сведочи број монографија и зборника посвећених Елијасовој социологији (Dépelteau & Landini 2013; Dunning & Hughes 2013; Elias, Goudsblom & Mennell 1998; Heinich 2002; Kilminster 2007; Landini & Dépelteau 2014, 2017; Mennell 1992; Smith 2001; Van Krieken 1998), као и бројни чланци из часописа и поглавља у хрестоматијама³. Додатни показатељи ове повећане пажње чине и публицистички подухвати, најпре издавачке куће *SAGE* која је 2003. године, у оквиру едиције *Мастори савремене мисли о друштву (Masters in Modern Social Thought)*, објавила четвортотомни зборник радова посвећених Елијасовој социологији, а затим и издавачког центра Универзитетског колеџа из Даблина (*University College Dublin Press*) који је у периоду од 2005. до 2014. године на енглеском језику објавио сабрана дела Норберта Елијаса у 18 томова⁴.

Крајем деведесетих година прошлог века уобличава се један од покрета у савременим друштвеним наукама који је означен као „релационистички заокрет“ (*relational turn*). Овај прилично хетерогени скуп научних подухвата (видети: Crossley 2011; Dépelteau 2018; Dépelteau & Powell 2014; Emirbayer 1997; Powell & Dépelteau 2013) један је од покушаја превазилажења кризе у социологији, али и у модерним друштвима уопште. Релационистички приступ своју „перспективу“ дугује управо социолошкој концепцији коју је елаборирао Елијас, тако да „повратак“ и реактуелизација његовог опуса у том контексту добијају пуни смисао.

Релационизам

„Релационистички заокрет“ у друштвеној теорији (...) обећава превазилажење апстрактних и статичких филозофских категорија и здраворазумско свођење друштвених односа, процеса и структура на појединачне физичке ствари“ (Law 2015: 276). На здраворазумском нивоу се чини очигледним да су друштво, односно било која група, и људска јединка одвојени ентитети. Но, релационизам „инсистира на тачкама повезаности између ствари, а не стварима по себи. Све појединачне ‘ствари’ обликоване су међусобним контактом једних

³ Можда овде треба навести и податак да је 1998. године *Међународно социолошко удружење (International Sociological Association)* Елијасов *Процес цивилизације* навело као седму најважнију социолошку књигу XX века (видети: <https://www.isa-sociology.org/en/about-isa/history-of-isa/books-of-the-xx-century/ranking-order>).

⁴ Елијасов *magnum opus* – *Процес цивилизације* је код нас преведен (Елијас 2001), као и његова књига *Шта је социологија?* (Elias 2007). Изводи из првог тома *Über den Prozess der Zivilisation* – „О повезаности контроле нагона и облика породице, односно друштвене структуре“ објављени су у социолошкој хрестоматији *Рађање модерне породице* (Елијас 1988). Интервју са Елијасом: „Нисмо научили да довољно контролишемо природу и себе“ објављен је у другом броју *Журнала за социологију* (Елијас 2004), а његов чланак, оригинално објављен 1971. године, „Социологија знања: нове перспективе“ у зборнику *Друштво и знање* (Елијас 2015).

са другима“. Примењен на проблем односа индивидуе и друштва, овај приступ се сажима у исказ да „[н]е постоји друштво без појединаца и нема индивидуа без друштва“ (*ibid.*).

Наравно, овакво наглашавање свеопште повезаности није нов, нити искључиво социолошки приступ. Тако код Анрија Бергсона (Bergson) наилазимо на еминентно релационистичко запажање:

Уопштеније узев, зар фикција једног изолованог материјалног предмета не подразумева неку врсту апсурдности, јер тај предмет позајмљује физичка својства од односа које одржава са свима осталима, и свако од својих одређења, а сходно томе и само своје постојање, дугује месту које заузима у универзуму као целини? (Бергсон 2013: 24–25)⁵

Георг Зимл у једном од поглавља *Социологије* – „Како је друштво могуће?“, наглашава да индивидуа препознаје себе у спољашњем свету кроз друштвене односе (видети: Simmel 2009: 40–52). Још раније Маркс констатује да „капитал није нека ствар, већ друштвени однос међу лицима, однос који посредују ствари“ (Маркс 1964: 470), те да се друштво „не састоји од индивидуа, већ изражава суму оних повезаности, односа у којима се те индивидуе међусобно налазе“ (Marx 1979: 147).

Свој најзрелији облик, пре Елијаса, релационизам добија у раду Карла Манхајма (Mannheim) за кога „[р]елационизам значи само узајамни однос свих елемената смисла у њихову смисаоност која се узајамно заснива у једном одређеном систему“ (Манхајм 1978: 85)⁶. Будући да је од 1930. до 1933. године Елијас у Франкфурту био Манхајмов асистент, разумљив је утицај који је професор оставио на свог сарадника. Елијас је, најчешће прећутно, разрађивао бројне идеје свог (само четири године) старијег колеге, међу којима запажено место заузима она коју је Манхајм дао у облику својеврсног завештања: „Можда виши задатак лежи управо у томе да научимо да мислимо релационално и динамички, а не статички“ (Манхајм 1978: 86). Критика концептуалног апарата који друштвене процесе „своди на стања“ (*Zustandsreduktion*) чини окосницу Елијасове „процесне социологије“.

⁵ Упоредити са Бурдијеом: „Тежина/снага утицаја која је приписана делатнику, који се подвргава силама поља у исто време док помаже његовом структурисању, зависи од свих других делатника, од свих других тачака у простору и међуодноса свих тачака, то јест од простора у целости“ (Bourdieu 2004: 33).

⁶ У огледу „Надметање као културна појава“ Манхајм разликује релативизам „по којем је свако и нико у праву“ од *релационизма* „који каже да се одређене (квалитативне) истине не могу појмити или формулисати осим у оквиру егзистенцијалне корелације између субјекта и објекта (...) то значи да су одређени увиди о неком квалитативном виду животног процеса историје доступни свести само ако су формирано одређени историјским и друштвеним околностима, па историјско-друштвено формирање субјекта који мисли и зна стиче епистемолошки значај“ (Манхајм 2009: 239).

Основе Елијасовог социолошког приступа

Јохан Хаудсблум формулише четири општа начела или полазна принципа Елијасовог социолошког приступа (Goudsblom 1977: 6):

- 1) Људска бића су међузависна, на различите начине; њихови се животи развијају у, и у значајној мери су обликовани, друштвеним фигурацијама које међусобно формирају.
- 2) Ове фигурације су у сталном превирању, и трпе промене различитог реда – неке брзе и краткотрајне, друге спорије, али можда трајније.
- 3) Дуготрајни процеси развоја који се дешавају у људским друштвеним фигурацијама су били и настављају да у највећој мери буду непланирани и непредвиђени.
- 4) Развој људског знања се дешава унутар људских фигурација и чини важан аспект њиховог целокупног развоја; развој социологије треба да буде сагледан у овом контексту: као аспект углавном непланираног и непредвиђеног развоја индустријских друштава у оквиру (националних) држава.

Заједнички живот у условима узajамне зависности представља општу основу за постојање свих људска бића, од рођења до смрти. Због тога су људи, суштински, везани једни за друге. Људе и њихово понашање можемо да схватимо само кроз разнолике фигурације којима су припадали у прошлости и које настављају да формирају у садашњости. *Психогенеза* и *социогенеза* чине два аспекта истог процеса (Conde 2016: 42), у коме структура личности „одговара“ социјалном окружењу, које та одређена врста личности перпетуира. Прва замка коју треба избећи је разматрање људског бића у једнини, одвојеног и независног од других људи – као *homo clausus* („затвореног човека“ – видети *График 1*)⁷, стога је Елијасова наука о друштву „социологија друштва са индивидуама и друштва индивидуа“ (“*sociology of society with and of the individual*”) (Conde

⁷ „Људи којима се чини самоочигледним да њихово сопство (или њихов его, њихово ‘Ја’, или како год да се то зове), постоји такорећи ‘унутар’ њих, одвојено од свих осталих људи и ствари који се налазе ‘споља’, тешко могу да припишу значење свим овим чињеницама које указују на то да појединци од малих ногу живе у међузависности с другима. Њима је тешко да појединце замисле као релативно, а не апсолутно аутономне, као релативно, а не апсолутно независне појединце који међусобно граде променљиве структуре. Будући да овакво самоопажање изгледа очито онима који на њега пристају, они се лако могу прихватити чињенице које указују на то да је оваква врста опажања као таква ограничена на одређена друштва, да произлази из одређених врста међузависности, друштвених веза између људи, укратко, да ово опажање припада структурној посебности одређеног ступња развоја цивилизације, специфичној диференцијацији и индивидуализацији у људским заједницама. Човек, уколико расте у таквој заједници, не може лако замислити да има и људи који себе не доживљавају на овај начин, као потпуно самодовољне појединце одвојене од свих осталих бића и ствари. Овај начин самоопажања изгледа по себи јасан, изгледа као симптом вечног људског стања, као нормално, природно самоопажање, својствено свим људима. Схватање да је појединац *homo clausus*, мали свет што живи сам у себи, који у крајњој линији постоји сасвим независно од великог спољног света, одређује слику човека уопште. Сваки други човек се исто тако појављује као један *homo clausus*; његово језгро, његово биће, његово сопство, појављује се такође као нешто у њему одвојено невидљивим зидом од свега спољног, дакле и од свих осталих људи“ (Елијас 2001: 31).

2016: 42), што је прегнантно сажето управо у наслову његове књиге из 1987. године: *Die Gesellschaft der Individuen* (енглески превод: Elias 1991).



График 1: Основна шема егоцентричног погледа на друштво (преузето из: Elias 1978: 14)

Друга грешка која се често прави је схватање људских јединки и друштва као статичних датости, где се занемарује стална променљивост и развој – чему умногome доприноси појмовни апарат „подешен“ на сталност уместо промене⁸, али и неприметност (неких) промена које се дешавају релативно споро током дугих временских периода (*long durée* процеси, попут настајања нација). Зато Елијас инсистира на употреби термина *цивилизовање* уместо *цивилизације*⁹, *монополизовање* уместо *монопола*, *идентификовање* уместо *идентитета*, да би нагласио процесуални карактер друштвених појава, насупрот њиховом сагледавању као статичних¹⁰.

Људи су, чак и у случајевима када имају велику моћ и знање, тек у ограниченој мери способни да предвиде правац развоја и тако контролишу *фигурације* које заједнички формирају, што је одлика друштвеног живота на коју су, између осталих, указивали и Роберт Мертон (Merton 1936) и Карл Попер (Popper 2002: 336–346).

⁸ „Наши језици су изграђени тако да у многим случајевима стално кретање, континуирану промену, можемо да изразимо само тако да им у говору и мишљењу дамо карактер једног изолованог предмета у стању мировања и онда, готово само као допуну, кроз додавање глагола дамо до знања да се оно што се чини као мирујуће заправо креће. Кад на пример стојимо крај реке и пред нашим очима у мислима појмовно обухватимо континуирано протицање воде и кад то желимо да изразимо у комуникацији с другима, онда не мислимо и говоримо на пример овако: ‘Види стално протицање воде’; кажемо и мислимо: ‘Види како брзо тече река’. Кажемо: ‘Ветар дува’, као да је ветар најпре неко мирујуће нешто које у неком одређеном тренутку почиње да се креће и почиње да дува – као да је ветар нешто друго од дувања, као да постоји ветар који не дува“ (Elias 1978: 111–112).

⁹ Тако би исправнији превод наслова његовог главног дела био: *О процеси цивилизовања*.

¹⁰ Још неке „процесуалне именице“ које је сковао Елијас су: *courtisation*, *sportisation*, *scientification*. Њиховом конзистентном употребом је стално скретао пажњу на постварујући потенцијал социолошких појмова попут класе (Quilley & Loyal 2005: 814).

Да би Елијасов приступ проблему идентитета био разјашњен потребно је посветити пажњу појмовима хабитуса и фигурације, као и концептуалном пару „ја“ и „ми“ идентитета.

Хабитус

Иако се концепт *хабитуса* у социологији најчешће везује за Пјера Бурдијеа (Bourdieu), који га је, можда више него остали, разрадио и популаризовао, Елијас га је (као и Вебер [Weber]) пре њега употребљавао као теоријски алат¹¹.

Овај појам је, како је Елијас тврдио, један од кључева за разрешавање лажне дихотомије између индивидуе и друштва, као и за превазилажење других дуалности које оптерећују социолошку теорију – агенсности и структуре, слободе и детерминизма, индивидуализма и холизма, синхроности и дијахроније, те макро и микро нивоа анализе.

Хабитус је корисна реч која се односи на начине понашања, типове укуса и врсте осећања које преовлађују међу припадницима одређених група. Може да се односи на заједничке особине које људи деле, а којих могу да скоро у потпуности буду несвесни (Mennell 1994: 177).

Хабитус се односи на оно што људи зову „другом природом“, на стечене склоности које су постале инстинктивне и тиме подразумевајуће. Оно што треба нагласити је да „диспозиције хабитуса (...) нису непроменљиве; оне се мењају кроз индивидуална делања и рефлексивност“ (Conde 2016: 43). Елијас је хабитус

сматрао изграђеним како из „индивидуалних“, тако и „друштвених“ елемената. На индивидуалном нивоу, постоји низ научених диспозиција понашања које су јединствене за индивидуу. На друштвеном нивоу се налази скуп личних карактеристика које индивидуе деле са другим члановима „њихове“ групе. Друштвени хабитус (или „карактер“/„нарав“ [make-up]) људи чини темељ, или оно што је Елијас (...) назвао тлом из којег личнија осећања могу да се развијају и расту. (Tuck 2003: 499)

Хабитус је блиско повезан са појмом *идентитета*, од кога се разликује по томе што „идентитет“ подразумева виши ниво освешћене свести чланова групе, неки степен рефлексije и артикулације, нека позитивна или негативна емоционална чувства према карактеристикама које чланови групе доживљавају као заједничке и у односу на које себе перципирају као различите од осталих група. (Mennell 1994: 177)

Сличност и разлика су динамички принципи *идентификације* који су у самом средишту људског света, а *идентитет* означава начине на које појединци и колективитети праве разлику у односу на друге појединце и колективитете (видети: Jenkins 2008: 18; Jenkins 2000).

¹¹ *Habitus* (лат. м. – држање, став [тела], спољашњост, изглед; ношња, одело; стање, положај, каквоћа, особеност; нахођење, расположење, мишљење), генеалогija овог концепта може да се, преко средњовековних схоластичара, прати до Аристотела (Sapiro 2015; Wasquant 2016) и његове категорије *сићања* (ἕξις; *hexis*), као обележја карактера које се развија дугим вежбањем, „које наше осећаје и жудње усмјерава у даним ситуацијама и тиме утјече на наше изборе. Од уобичајене се склоности разликује стабилношћу и трајношћу“ (Protrka 2006: 943 n3).

Фигурације

Социологија се, дакле, бави људима који су повезани у специфичне динамичне констелације које зовемо *фигурацијама* – „сложеним мрежама друштвених међузависности које прожимају свакодневни живот“ (Newton and Smith 2002: xi).

Слика човека као „затворене личности“ овде је замењена сликом човека као „отворене личности“ која поседује већи или мањи ступањ релативне (али никада апсолутне) самосталности у односу на друге људе, али човека који је током читавог живота упућен на друге људе и зависан од њих. Сплет упућености људи једних на друге, њихова међузависност, и јесте оно што људе повезује. Ове међузависности су окосница оног што овде називамо *фигурацијом*, то јест устројством у којем су људи упућени једни на друге и међузависни. Будући да су људи више или мање зависни једни од других најпре по природи, а онда учењем у друштву, одгојем, социјализацијом, и друштвено побуђеним узајамним потребама, они постоје, усудили бисмо се рећи, једино као плуралитети, искључиво у *фигурацијама*. (Елијас 2001: 42)

Отуда, за разлику од, горе поменутог, *homo clausus*-а у једнини, *homines aperti* – „отворени људи“ – постоје увек у множини (видети *График 2*). Елијас је инсистирао на овом моменту пошто је сматрао да људи могу да разумеју себе/сопствено делање само ако увиде да односи моћи одражавају сложено преплитање међузависности, где је агенсност лоцирана у мрежи (појединачних актера, група, држава), а не унутар посебних „суверених“ индивидуа: „Људи у ‘фигурацијама’ чине једини агенс историјске промене“ (Sztompka 1994: 207).

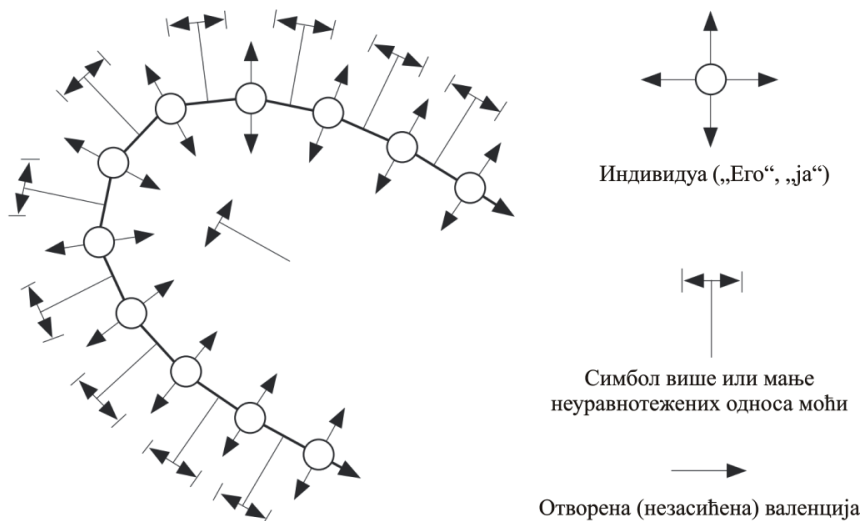


График 2: Фигурација међузависних индивидуа („породица“, „држава“, „група“, „друштво“, итд.) (преузето из: Elias 1978: 15)

Фигурације нису фиксиране, пошто су врло ретки односи моћи такви да осигуравају тоталну доминацију. Најчешће је у питању „игра“ сталног успостављања равнотеже између појединаца и група, где је моћ релациона – играчи се, будући међузависни, увек узајамно контролишу (видети: Elias 1978: 81).

„Ја“ и „ми“ идентитети

Елијас је као елементе који чине личност, односно лични идентитет, разликовао „ја-идентитет“ и „ми-идентитет“ – „име“ и „презиме“ са којима се индивидуа појављује пред другима. Људи стално успостављају равнотежу у свом идентитету између индивидуалног и групног. Судбина групе се, током времена, „таложу“ у хабитусу њених припадника – индивидуе („ја“) и група („ми“) постају узајамно двоструко везани.¹² „Индивидуе се остварују када друштвени контекст потпомаже, подржава или бар не спречава њихово слободно праћење својих структурних смерница“ (Bellini 2016: 382).

Ослањајући се на фигурацијски модел личних заменица (Elias 1978: 122–128), Елијас показује како не би могло да постоји „ја“ ако не постоји/-е други са којима је у односу. „Мора се имати на уму да бити свестан себе као особе за коју се каже ‘ја’ претпоставља бивање свесним других људи као ‘он’, ‘она’, ‘ми’, ‘ти/ви’ или ‘они’“ (Elias 1978: 125).

Социјални контекст модерности фаворизује индивидуализам, те „ја“ односи превагу над „ми“.

Могућност, као и нужност, веће индивидуализације је аспект друштвене трансформације која је у великој мери изван контроле појединца. Производ ове све веће индивидуалности, веће разноликости појединих људи с обзиром на понашање, искуство и нарав, није једноставно природно дата у истом смислу као и разноликост људских тела. (...) Оно што се појављује (...) је одвојеност и затвореност појединаца у њиховим међусобним односима. (Elias 1991: 121)

Оваква ситуација доприноси поствареном виђењу сопственог положаја у свету, као „природно“ датог, непроменљивог и независног од друштвеног контекста (што је иронично, пошто управо друштвени контекст омогућује индивидуализам). На ово је указивао и Улрих Бек (Beck) у својим промишљањима индивидуализације у ризичном друштву касне модерности:

Како се људи у таласима индивидуализације ослобађају социјалних веза и приватизују, појављује се двоструки ефекат. Са једне стране, опажајне форме постају приватне, а у исто време и – замишљене у временској оси – неисто-

¹² Елијасов концептуални пар „ја-“ и „ми-идентитет“ подсећа на Мидово (Mead) разликовање „ја“ и „мене“ (“I”/“Me”) као аспеката процеса стварања сопства, где је „ја“ непредвидив и креативан, а „мене“ његов конформистички аспект. „Ја“ је непосредна (често несвесна) реакција сопства на делања других (околину), а „мене“ свесно прихватање очекивања и жеља заједнице – „уопштеног другог“ (“generalized other”). Слично Елијасу, Мид је разматрао дуготрајну еволуцију људских друштава од примитивних у којима је „мене“ било доминантно, ка модерним где „ја“ има владајућу улогу (видети: Mead 1972: 354–378; Mead 2011).

ријске. (...) То значи да се временски хоризонти животне перцепције све више сужавају, док се коначно у граничном случају *историја* не претвори у (*вечну*) *садашњост* и све не почне да се окреће око осе сопственог Ја, сопственог живота. Са друге стране, смањују се области где заједно артикулисано делање афирмише сопствени живот, а расту притисци да се сопствена биографија самостално обликује и то и тамо и управо тамо где није ништа друго до продукт односа. (Бек 2001: 230–231)

Елијас је био критички настројен према неисторијском приступању социјалним феноменима у друштвеним наукама, односно „повлачењу социолога у садашњост“ (Elias 1987). Сходно томе, он је и идентитет препознао као творевину у времену, која има историју, која је пресудна за његово разумевање.

Идентитети као временска категорија

Елијас је на (друштвени) живот гледао на процесуални начин, што за питање обликовања хабитуса, односно идентитета значи да је његово формирање сталан процес који траје током целог живота. Здраворазумски „поглед на живот и даље је психолошки везан за јучерашњу друштвену стварност, мада се данашња и сутрашња стварност већ увелико разликују од јучерашње“ (Elias 1995: 35). Оно што је суштинско (ако овде уопште можемо да говоримо о суштини) за идентитет није одређено стање (јучерашње, данашње, сутрашње), већ „континуитет промена“.

[У] многим процесима, јединство/целовитост процеса не чини било каква супстанца која остаје непромењена током процеса, већ континуитет у којем једна промена произлази из друге у непрекинутом редоследу. Узмите пример одређеног друштва, Холандије у петнаестом и двадесетом веку; оно што их повезује није толико језгро које остаје непромењено, већ континуитет промена кроз које је друштво двадесетог века произашло из онога из петнаестог века, наглашен чињеницом да је то континуитет који се памти. Узмите људско биће; Хјум је једном приликом признао да не може да разуме у којем је смислу он сада као одрасла особа „иста“ особа као мало дете које је некада био. Одговор је опет да идентитет није у тој мери ствар суштине, већ континуитет промена које воде из једне фазе у другу и, у овом случају, то је запамћени континуитет. Оно што у еволуцијском смислу називамо „животињским царством“ је континуитет промена: то је континуитет мноштва промена које повезују рибе са људима. Исто се може рећи и за физички универзум. Постоји много других примера. У свим тим случајевима, континуитет промена повезује каснију фазу са ранијим фазама. (Elias 1992: 220 n3)

Оваква перспектива омогућује разумевање промена (унутар) идентитета, увид у мењање размере учешћа „ја“ и „ми“ компоненти, што отвара могућност и за скицирање вероватног тренда у будућности, уз подразумевану свест о комплексности и тешкој предвидивости друштвеног живота.

Закључак

Елијас даје једну динамичну и вишедимензионалну слику друштва. Његов рад карактерише „отвореност“ за комбиновање са другим теоријским приступима (Newton & Smith 2002: ix), што свакако говори о великом аналитичком потенцијалу његове теорије.

Елијасово теоретисање снажно подстиче ка усредсређивању на сложене процесе који обликују „идентитетске преграде које *постоје пре* индивидуа, тако да се мишљење, психолошке карактеристике и схватање сопства формирају у дијалогу и у сукобу са оним што је већ унапред спремно и завештано“ (Wetherell 2010: 8–9). Према томе, немогућа је анализа „индивидуалне субјективности и животних путањи изван материјалних околности у којима се индивиде налазе“ (Moore 2010: 2).

Посебан нагласак Елијас ставља на важност историјских и развојних процеса, што подрива тврдње о универзалности, безвремености/аисторичности и самоочигледности (наших) савремених појмова и представа који су, заправо, производ фигурација претходних нараштаја и које настављамо да (ре)конструирамо кроз тренутно постојеће мреже међузависности. Тако и идентитет није „унапред“, и „једноставно“, дат, већ представља стално променљиви резултат преплитања односа унутар и међу фигурацијама током живота бројних генерација.

Можда је главна поента Елијасовог теоријског разматрања идентитета довођење у питање постојања јасне линије која дели „унутрашње сопство“ од „спољашњег света“, тако да се „наизглед стварно раздвајање себе и других, појединца и друштва, субјекта и објекта“ демаскира као „постварење друштвено подстакнутог занемаривања људског властитог искуства сопства“ (Elias 1978: 122¹³).

Литература

- Бек, У. (2001) *Ризично друштво: у сусрет новој модерни*. Београд: Филип Вишњић.
- Бергсон, А. (2013) *Материја и памћење: оглед о односу тела и духа*. Београд: Федон.
- Елијас, Н. (1988) „О повезаности контроле нагона и облика породице, односно друштвене структуре“ У А. Милић (ур.), *Рађање модерне породице: Социолошка хрестоматија* (стр. 154–160). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Елијас, Н. (2001) *Процес цивилизације: социогенетичка и психогенетичка истраживања*. Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Елијас, Н. (2004) „Нисмо научили да довољно контролишемо природу и себе“. Интервју са Норбертом Елиасом Интервју водила Афке Штинхис (Aafke Steenhuis)“, *Журнал За Социологију* 4: 103–114.

¹³ “[T]he apparently real partition between self and others, the individual and society, subject and object, is in fact a reification of the socially-instilled disengagement of their own self-experience.”

- Елијас, Н. (2015) „Социологија знања: нове перспективе“ У Д. Маринковић & Д. Ристић (прир.), *Друштво и знање* (стр. 286–313). Нови Сад: Mediterran Publishing.
- Манхајм, К. (1978) *Идеологија и утопија* (друго издање). Београд: Полит.
- Манхајм, К. (2009) *Есеји о социологији знања*. Нови Сад: Mediterran publishing
- Маркс, К. (1964) *Капитал: Критика политичке економије. Том 1. Књ. 1. [Део 2], Процес капиталистичке производње*. Београд: Култура.
- Bellini, P. P. (2016) “Identity and Social Roles: A Relational Perspective”, *Italian Sociological Review* 6(3): 373–385. DOI: 10.13136/isr.v6i3.140.
- Bourdieu, P. (2004) *Science of Science and Reflexivity*. Chicago: University of Chicago Press.
- Conde, I. (2016) “Rethinking Individuals: New Figurations”, *Cambio. Rivista Sulle Trasformazioni Sociali* 1: 42–55. DOI: 10.13128/cambio-19469.
- Crossley, N. (2011) *Towards Relational Sociology*. New York, NY: Routledge.
- Dépelteau, F. (Ed.). (2018) *The Palgrave Handbook of Relational Sociology*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Dépelteau, F., & Landini, T. S. (2013) *Norbert Elias and Social Theory from Classics to Contemporaries*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Dépelteau, F., & Powell, C. (2014) *Applying Relational Sociology: Relations, Networks, and Society*. New York: Palgrave Macmillan.
- Dunning, E., & Hughes, J. (2013) *Norbert Elias and Modern Sociology: Knowledge, Interdependence, Power, Process*. London; New York: Bloomsbury Academic.
- Elias, N. (1978) *What is Sociology?* London: Hutchinson.
- Elias, N. (1987) “The Retreat of Sociologists into the Present”, *Theory, Culture & Society* 4(2–3): 223–247. DOI: 10.1177/026327687004002003.
- Elias, N. (1991) *The Society of Individuals*. New York: Continuum.
- Elias, N. (1992) *Time: An essay*. Oxford: Blackwell.
- Elias, N. (1995) “Technization and Civilization”, *Theory, Culture & Society* 12(3): 7–42. DOI: 10.1177/026327695012003002.
- Elias, N. (2007) *Što je sociologija?* Zagreb: Antibarbarus.
- Elias, N., Goudsblom, J., & Mennell, S. (1998) *The Norbert Elias Reader: A Biographical Selection*. Oxford, UK; Malden, Mass: Blackwell Publishers.
- Emirbayer, M. (1997) “Manifesto for a Relational Sociology”, *American Journal of Sociology* 103(2): 281–317. DOI: 10.1086/231209.
- Gordon, D. (2002) “The Canonization of Norbert Elias in France: A Critical Perspective”, *French Politics, Culture & Society* 20(1): 68–94. DOI: 10.3167/153763702782369957.
- Goudsblom, J. (1977) *Sociology in the Balance: A Critical Essay*. New York: Columbia University Press.
- Heinich, N. (2002) *La sociologie de Norbert Elias*. Paris: Éditions La Découverte & Syros.
- Jenkins, R. (2000) “Categorization: Identity, Social Process and Epistemology”, *Current Sociology* 48(3): 7–25. DOI: 10.1177/0011392100048003003.

- Jenkins, R. (2008) *Social identity* (3rd ed). London; New York: Routledge.
- Kilminster, R. (2007) *Norbert Elias: Post-philosophical Sociology*. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Landini, T. S., & Dépelteau, F. (2014) *Norbert Elias and Empirical Research*. New York: Palgrave Macmillan.
- Landini, T. S., & Dépelteau, F. (Eds.). (2017) *Norbert Elias and Violence*. New York: Palgrave Macmillan.
- Law, A. (2015) *Social Theory for Today: Making Sense of Social Worlds*. Los Angeles: SAGE.
- Marx, K. (1979) *Dela. T. 19, [Osnovi kritike političke ekonomije: (Ekonomski rukopisi 1857-1859)], deo 1*. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret; Prosveta.
- Mead, G. H. (1972) *Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*. Chicago; London: University of Chicago Press.
- Mead, G. H. (2011) "The Social Self". In F. C. da Silva (Ed.), *G. H. Mead: A Reader* (58–62). London; New York: Routledge.
- Mennell, S. (1992) *Norbert Elias: An Introduction*. Oxford: Blackwell.
- Mennell, S. (1994) "The Formation of We-Images: A Process Theory". In C. J. Calhoun (Ed.), *Social Theory and the Politics of Identity* (175–197). Cambridge, MA: Blackwell Publishers.
- Merton, R. K. (1936) "The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action", *American Sociological Review* 1(6): 894–904. DOI: 10.2307/2084615.
- Moore, A. (2010) "'I' and 'We' Identities – an Eliasian Perspective on Lesbian and Gay Identities", *Sociological Research Online* 15(4): 1–8. DOI: 10.5153/sro.2241.
- Newton, T., & Smith, D. (2002) "Introduction: Norbert Elias and the Civilized Organization" In A. van Iterson, W. Mastenbroek, T. Newton, & D. Smith (Eds.), *The Civilized Organization: Norbert Elias and the Future of Organization Studies* (vii–xxviii). Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Popper, K. R. (2002) *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*. London; New York: Routledge.
- Powell, C. J., & Dépelteau, F. (2013) *Conceptualizing Relational Sociology: Ontological and Theoretical Issues*. New York: Palgrave Macmillan.
- Protrka, M. (2006) „Tijelo-habitus-hexis. Pierre Bourdieu i mogućnost intervencije u strukturu polja“, *Filozofska istraživanja* 26(4): 941–951.
- Quilley, S., & Loyal, S. (2005) "Eliasian Sociology as a 'Central Theory' for the Human Sciences", *Current Sociology* 53(5): 807–828. DOI: 10.1177/0011392105055021.
- Sapiro, G. (2015) "Habitus: History of a Concept" In N. J. Smelser & P. B. Baltes (Eds.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (484–489). DOI: 10.1016/B978-0-08-097086-8.03085-3.
- Simmel, G. (2009) *Sociology: Inquiries into the Construction of Social Forms*. Leiden; Boston: Brill.
- Smith, D. (2001) *Norbert Elias and Modern Social Theory*. London ; Thousand Oaks: SAGE Publications.

- Sztompka, P. (1994) *The Sociology of Social Change*. Oxford, UK ; Cambridge, Mass: Blackwell.
- Tuck, J. (2003) “Making Sense of Emerald Commotion: Rugby Union, National Identity and Ireland”, *Identities* 10(4): 495–515. DOI: 10.1080/714947402.
- Van Krieken, R. (1998) *Norbert Elias*. London; New York: Routledge.
- Wacquant, L. (2016) “A Concise Genealogy and Anatomy of Habitus”, *The Sociological Review* 64(1): 64–72. DOI: 10.1111/1467-954X.12356.
- Wetherell, M. (2010) “Introduction” In *The SAGE Handbook of Identities* (pp. 2–26). London: SAGE. DOI: 10.4135/9781446200889.n1.

AFFIRMATION OF THE SOCIOLOGICAL APPROACH TO IDENTITY IN THE THEORY OF NORBERT ELIAS

Abstract: The paper deals with identity as a process, a concept that was strongly advocated by Norbert Elias. His “process sociology” was an endeavor to overcome the dualities that burdened sociological theory. Elias launched a critique of reification of social structure as an object outside and independent of the individual. At the same time, Elias dismissed what he called *homo clausus* (a concept in which emphasis is put on autonomy, freedom and independence of the actor) as excessive individualism, where society is understood as an intended outcome of individual action(s). In his theory of identity Elias, amongst others, used concepts of habitus, figuration, ‘I-’ and ‘We-identities’. He referred to habitus as ‘second nature’ or ‘an automatic blindly functioning apparatus of self-control’, experienced on the individual level as a personality structure, but collectively authored and reproduced in a life long process. Elias recognized individual identity as a temporal creation. His perspective permits the analysis of the changes in the ‘I-We’ relation, without giving precedence to either of the elements of this pair. Also, identity is conceived as multiperspectival (relational) and shaped by the figurations (interdependency chains).

Key Words: Process, Identity, Habitus, Figuration, ‘I-’ and ‘We-Identities’.

ПРЕВОДИ

—

TRANSLATIONS

УВОД У КОМУНИКАТИВНУ КОНСТРУКЦИЈУ СТВАРНОСТИ²

Убрзо након што су Бергер и Лукман (Berger & Luckmann) објавили књигу *Друштвена конструкција стварности*, филозофи Камла и Лоренцен су својим делом *Логичка пропедевтика*, објављеним 1967 (Kamlah & Lorenzen 1994), покушали да усмере филозофију ка новом правцу. Књига је била један од основних извора за оно што је касније названо „методолошким конструктивизмом“, који се бави питањем где и како почиње логика и, са њом, рационално размишљање кроз употребу језика. Аутори су сматрали да је решење овог „проблема почетка“ једноставно: то је чин реферирања или, прецизније, показивања (pointing/Zeigens). По њиховом мишљењу, показивање је телесни процес „предикације“. Предикација, у смислу додељивања атрибута објекту, захтева да реферирамо на објекат. Деиктичким чином показивања реферира се на нешто у свету на начин који одговара предикацији – без језика. На овој основи су Камла и Лоренцен потом развили систематску и формалну логику.

Показивање ће и у овој књизи стално да служи као пример онога што називамо *комуникативним делањем*. Пошто показивање прстом парадигматично илуструје да телом можемо да направимо јасну референцу и то без употребе језика, оно показује и телесне аспекте комуникације. Човеку чак ни не треба језик да би био логичан и рационалан; телесни чин показивања је довољан као „практичан“ учинак логике. На основу тог чина може да се изведе логички систем који је општи у истој мери као и способност показивања.

Изгледа да је покушај да се окарактерише логика, рационално размишљање, па чак и наука, без ослањања на језик, проблем који није често обрађиван. Са социолошког становишта постоје добри разлози да се језик не посматра као неутрално средство за анализу друштва јер се језици међусобно разликују и разликују се у зависности од културе и друштва. Уколико се крене од одређеног језика како би се пронашла општа теорија логике или било који други аналитички систем, лако се може упасти у замку етноцентричности, другим речима, у „поглед на свет“ уграђен у сваки језик.

¹ hubert.knoblauch@tu-berlin.de

² Ово је прво поглавље књиге која је објављена на немачком као *Kommunikative Konstruktion der Wirklichkeit* (Wiesbaden: Springer VS); књига је објављена и на енглеском језику (*Communicative Construction of Reality*) у издању Routledge (London 2019). Захваљујемо се аутору за енглеску верзију текста, на основу које је и урађен овај превод.

Са друге стране, логика представља имплицитну рационалност сваког људског размишљања и делања, а као што и показивање то доказује, та рационалност није ограничена само на језик. Човек није само $\zeta\omega\nu\ \lambda\acute{o}\gamma\omicron\nu\ \acute{\epsilon}\chi\omicron\nu$, створење које има језик. Где можемо, питамо се, да пронађемо овај облик рационалности ако не у језику? Одговор можемо да (про)нађемо у Камловој и Лоренценовој анализи показивања. Показивање није усамљени чин којим се један актер или мислилац суочава са светом, идентификујући објекте помоћу тог чина. У ствари, чин показивања не подразумева само да постоји нешто на шта се показује, већ и да постоји неко други ко уочава показивање. Показивање је основни друштвени процес. Показивање има смисла само унутар друштвеног односа: ако субјекат показује нешто другом субјекту.

Увид Камле и Лоренцена о темељној друштвености показивања је од раније присутан у социологији, социологији знања и (социолошким) проучавањима науке, али не и у филозофији.³ Комуникативни чин показивања јасно указује на то у којој мери су знање и размишљање друштвено условљени: показивање се заснива на односу између најмање два субјекта који реферирају на трећи елемент тако да он за њих има смисла. Ако сматрамо да је показивање основни чин, морамо узети у обзир и друштвеност која се налази у његовој основи. Најопштија теза ове књиге је да су комуникативна делања, као што је показивање, основни друштвени процес којим се друштво и његова стварност конструишу.

1. Наука и теорија

Данас се понекад тврди да покушај тражења „основе“ друштвеног подсећа на облик „теоријског фундаментализма“ који игнорише разлике и различитости друштвене стварности (видети Marchart 2013).⁴ Настојање да се друштвеност подведе под заједнички именилац који представља западни, етноцентрични, рационални „поредак“ је оправдано доведено у питање јер су се и друге „рационалности“, поред западно-научних, посебно током последњих деценија помериле ка центру све глобализованије свести о интелектуалним традицијама: чини се да тај искорак ка модерности обухвата афричке, азијске, црначке и латиноамеричке карактеристике, па чак и просветитељски аутори признају да су религије рационално допринеле „постсекуларном добу“ (Eisenstadt 2002; Habermas & Ratzinger 2006). Али управо та све већа разноликост захтева да покушамо да трагамо за заједничким особинама. Зато овде почињемо од тако једноставног геста као што је показивање, који сви свакодневно користимо и узимамо здраво-за-готово.

Чињеница да се овом заједничком именитељу приближавамо помоћу аналитичких алатки друштвених наука не значи да треба искључити друге култур-

³ У филозофији, „социјална епистемологија“ је недавно усвојила ову идеју друштвености.

⁴ Чак и Маршарт (Marchart 2013: 13) признаје да „основе друштвености“ не нестају.

не перспективе. Иако смо свесни да се друштвене науке заснивају на традицији и историји које су под западним утицајем, оне никако не искључују перспективу „других“ или чак „странаца“, чега се феминистички, постколонијални и постхуманистички аутори оправдано плаше. Међутим, као што су њихови страхови од унификације и преурањеног уопштавања утемељени, ови аутори своје аргументе заснивају и на некој врсти научног језика, али чак ни најдубље поштовање различитих научних култура не може да избегне оно што Чакрабарти назива „постколонијалном дилемом“:

Свет идеја који се (по)јавио у доба европске експанзије и колонизације изгледа колико неизбежан, толико и неодговарајући за описивање и анализирање сопствене (незападне) историје и друштва. (Chakrabarty 2010: 11f)

Иако наука остаје несавршена, њена комуникација постаје све глобалнија и разноврснија, тако да омогућава методичку рефлексију ограничености сопствене перспективе. Западни утицај науке није неминован – он је сам по себи друштвено-историјски резултат комуникативних делања и може да се рефлектује, допуни и трансформише укључивањем других перспектива. Сходно томе, различитост субјективних позиција повезаних са полом, родом, друштвеним положајем или културом може да се објасни тако да се „свет живота“ више не схвата као универзална, већ релациона, релативна и комуникативна категорија.

Овај корак ка релативизацији води друштвену теорију у правцу онога што Бамбра (Bhambra 2014: 215) назива „повезаним социологијама“: социологија следи „етику друштвеног конструктивизма“ која не води ка универзализацији и која сматра да су норме науке саме по себи резултат друштвене и (посебно у науци) неопходне комуникативне конструкције. Ова врста релационе социологије дистанцира се од фундаментализма универзалистичких теорија, али се не покорава релативизму. Наука као што је социологија стално се мења, али ипак има нормативно језгро у комуникативном делању – у било ком тренутку тврдња о ваљаности истине може да буде критички преиспитивана, промењена или одбачена.⁵ Наука је можда једина институција у друштву у којој Хабермасова потреба за неауторитарном комуникацијом није само идеал, већ норма која се може захтевати у сваком чину производње знања (било да се ради о „стручном жаргону“, предавањима или састанцима⁶) – без обзира на културу, религију или политички систем. Пошто више не тражимо истину на наиван начин и не верујемо у постепено приближавање правој истини, способност да преиспитујемо наше методе, појмове и форме постаје један од најбитнијих процедуралних критеријума за научност.⁷

Пошто овај критички став не произлази из јачине стабилних непромењени-

⁵ Мертон (Merton 1949) ову карактеристику науке назива „организованим скептицизмом“.

⁶ То укључује начине на које „опажања“, на пример, помоћу микроскопа, постају налази. Ово је илустровано у анализи Латура и Вулгара (Latour & Woolgar 1979), студији научно-истраживачког пројекта који је касније награђен Нобеловом наградом.

⁷ Критика стога увек подразумева рефлексивну самокритику посматрања, као што је, на пример, захтевао Бурдије (Bourdieu 2001).

вих аксиома, он је нужно конструктивистички. Увек морамо да узмемо у обзир да наше претпоставке могу да буду погрешне, нелогичне или емпиријски неутемељене. Уместо преурањеног усвајања онтолошких исказа, наука је оријентисана на методе којима долази до својих исказа и којима их потврђује и оповргава.⁸ Под методама подразумевамо одређивање начина на који се стварају резултати и то тако да други могу да их разумеју – како би неко могао да спроведе слична опажања, тумачења и закључивања – и где сваки од тих начина зависи од друштвених, променљивих верзија интересубјективности, методологије и ваљаности. Наука је друштвени производ. Штавише, производња знања и критика тог знања, као и рефлексивна и дискусија о знању у великој мери се остварују кроз комуникативна делања и зависе од онога што називамо „језиком науке“.

2. Научни језик и дискурс

Баш као што је методологија срж науке (а техника истраживања врста материјализоване методологије), покушаји да се помоћу чистог или радикалног конструктивизма дође до „предмета“ науке помоћу метода истраживања лако могу да заврше у релативизму (упор. Meidl 2009). Насупрот таквим чистим или радикалним конструктивистичким приступима, комуникативни и социјални конструктивистички приступи полазе од тога да конструкција не почиње увек *ab ovo* (из почетка), већ се одвија у већ конструисаној стварности. Наука не мора и не може да поново открије своје методе и језик, већ се ослања на већ успостављене методе, рутинске праксе и језик у већ постојећим „универзумима дискурса“ (Mead). Научне дисциплине карактеришу одређени језици, универзума дискурса и заједнице. Штавише, у науци језик постаје рутинизован, формалан и реторичан, али научни језик дугује конструисани карактер свом специфичном, вештачком стилу. Само зато што не желимо да комуникативно делање сведемо само на језик, треба да додамо да језик науке и њени дискурси увек, и све више током последњих деценија, зависе од телесних перформанси, од визуелизације и од моделовања.⁹

Када говоримо о специфичним универзума дискурса у којима се стварају научни искази, морамо да прихватимо све већу диференцијацију и фрагментацију специјализованог знања, посебних дискурса и одређених заједница дискурса, на пример, дисциплина, поља истраживања и парадигми.¹⁰ Ови уни-

⁸ Као и у социологији знања, наука се бави оним што се данас назива „критичким онтологијама“, тј. оним што актери сматрају стварношћу.

⁹ Увелико се расправља о огромном утицају који визуелизација има на откриће научне истине. Све већа улога презентација у науци, на пример помоћу PowerPoint-а, доводи до све већег значаја тела (Knoblauch 2013).

¹⁰ Одбацивање ове традиције аутоматски води до „иновације“, уз ризик да та иновација буде једноставно преименовање и поново процењивање онога што је већ познато. Овај проблем је посебно изражен у друштвеним и хуманистичким наукама, које свој недостатак континуитета

верзума дискурса разликују се од свакодневног језика кроз „софистицирану семантику“ (Luhmann 1980) повезану са њиховом специјализованом структуром знања. Структура ових дискурса се све више одражава у структури наука, при чему свака тврди да има своје предмете и, сходно томе, сопствена поља истраживања.

Диференцијација дискурса је један од разлога због ког актери изван ових области имају ограничено разумевање науке. То је зато што, чак и ако понекад треба „показати“ на објекте нашег истраживања, предмети различитих научних дисциплина су ретко кад једноставни. Напротив, они се стварају у контексту научног дискурса, а сваки се односи на посебне теме и проблеме истраживања. Цену ове специјализације наука плаћа кроз одређени ниво неразумљивости, али само на тај начин она може да примењује своје методе и омогући да њене тврдње буду подвргнуте посебним критикама. Међутим, ово се односи само на дискурсе унутар науке, а који су намењени заједници научника, као и ова књига. Неразумљивост специјализованих наука је критикована у бројним интердисциплинарним приступима којима се захтева коришћење много шире и општије терминологије у дискурсима. Штавише, захтеви политичких, економских и других јавних институција и њихово финансирање истраживања утичу на науку тако што она усваја категорије из политичких, економских и других дискурса, на пример, религије. Такође, чињеница да су и универзитети део образовног система указује на снажну везу између научног и свакодневног знања, на пример, у настави. Поред тога, популаризација је одувек била важна за науку. На крају, друштво знања са пуним правом тражи од науке да допринесе његовој производњи знања (Burawoy 2005). Међутим, наука би сама себе порицала уколико би сопствене дефиниције предмета и одговарајуће дискурсе и истраживачке проблеме заменила јавним говором или политичком и економском агендом.

3. Теорија

Посебна осетљивост науке на критику јавља се због њене потребе да преиспитује сопствене емпиријске налазе, методе којима се до њих долази и, на крају, теоријске концепте помоћу којих се они разумеју и објашњавају. Концепте и њихову повезаност називамо теоријама, док се методологија бави питањем онога што сматрамо „објашњењем“, „разумевањем“, „уверљивошћу“ и свим другим циљевима којима тежимо. Методологија преиспитује, дефинише и потврђује ове циљеве и начине на које се они постижу, односно методе којима је наука повезана са својим предметом. Дискусија о теоријским терминима је самим тим специфичан задатак саме научне критике. Будући да већина наука

плаћају одговарајућим променама у доприносу знању. Стога, захтев да се узме у обзир „најсавременије истраживање“ не служи само за превазилажење поперовске идеје о „наплетку знања“, већ просто да се избегне обављање већ готовог посла.

дефинише своје концепте (у оквиру одређених теоријских дискурса) својим природним језицима и граматикама, својом лексиком и својом семантиком, формулисање теорије представља одређену врсту изазова. Ови изазови су још већи ако се емпиријски предмети науке не могу прецизно разликовати помоћу егзактних метода, као што је то често случај у друштвеним и наукама о култури (Kulturwissenschaften). Тачно је да овај проблем може да покуша да се реши фигуративним, метафоричким језиком, али такав приступ често прелази у домен уметности и књижевности, стварајући осећај естетског уживања, али истовремено доводећи у питање саму научност таквог приступа. Због тога што теорију формулишемо у свакодневном природном језику, и све док чинимо тако, захтев за концептуалном прецизношћу остаје пресудан. Потребно је, дакле, да наше концепте упоређујемо са концептима из других теоријских дискурса који се баве истом тематиком, превасходно друштвеношћу. Ова концептуална поређења могу повремено и у извесној мери да делују заморно, али су она неопходна да би се постигао одређени степен прецизности. Да бисмо то постигли, упоређиваћемо концепте једне са другима, као и обележја која произлазе из тих концепата (односно њихову „екстензионалност“, као и њихову „интенционалност“, као што су описали Ханапел и Меленк (Hannappel & Melenk 1979)).¹¹

Структура ове књиге грађена је на основу следеће логике: полази се од неколико врло општих (и у великој мери недовршених) темељних концепата из којих се онда изводе конкретнији термини. Такав приступ значи да смо на основу (врло бројне) консултоване литературе у овој области истраживања, аналитички издвојили одређене концепте и даље их развијали у правцу једне теорије. Циљ формирања те теорије је кохерентно и доследно међусобно повезивање тих концепата и то на начин којим теоријско објашњење произилази из повезаности категорија, чиме се, у суштини, одговара на питање шта је друштвено и како се друштвени феномени могу повезати. Методолошки, теорија не полази од самих аксиома, већ је делимично заснована на емпиријском истраживању што ће бити скицирано у наставку.¹²

Што се наслова ове књиге тиче, треба нагласити да сâм теоријски аргумент који је овде представљен не треба сматрати „конструкцијом“. Конституисање појмова није исто што и конструкција стварности, јер дедукција појмова не значи повезивање појмова емпиријски, већ логички. Са друге стране, ни друштвена нити комуникативна конструкција стварности не подлежу емпиријски семантичким приавилима друштвене теорије, већ зависе од процеса које формулишемо у теорији друштва.

Ово упозорење указује на различите нивое конституисања теорије, од којих сваки има различит степен општости.¹³ Разликујемо три сукцесивна и,

¹¹ Међутим, користићемо појам „аспект“ да означимо атрибуте концепата које не приписујемо њиховој „супстанци“, како би то класична метафизика назвала, већ на методологији и њеној аналитичкој перспективи.

¹² Стварање теорије у извесној мери подсећа на методу аналитичке индукције коју је осмислио Знањецки (Znaniecki), а коју је на узоран начин примењивао Кац (Katz 2001).

¹³ Мертон (Merton 1949) реферише на теорије високог степена асптракције и „теорије средњег

истовремено, независна нивоа теорије. Пошто разлика између друштвених теорија, социолошке теорије и дијагноза друштвеног чини и главну структуру ове књиге, требало би укратко описати ова три концепта.

(а) Друштвена теорија

Када говоримо о комуникативној конструкцији стварности у овој књизи, говоримо о веома широко прихваћеном „друштвено-феноменолошком“ или „друштвено-конструктивистичком“ приступу теоријске социологије (Knoblauch & Wilke 2016). Овај приступ се односи на дискурзивну тему, која се конвенционално назива „социолошка теорија“ и обухвата више или мање институционализовано поље социолошког истраживања, као што су историја социологије и социолошке идеје, теоријска поређења итд.¹⁴ С обзиром да се дискурс „друштвеног конструктивизма“ проширио изван социолошке теорије и на „друштвене теорије“, ми ћемо и теорију комуникативне конструкције разматрати у том ширем оквиру, јер он обухвата опште и темељне концепте друштвених наука и наука о култури. На тој основи друштвене теорије затим градим теорије друштва. Теорије друштва дефинишу предмет емпиријске социологије, политикологије и економије. Коначно, концепт дијагнозе односи се на проучавање скорашњих промена у савременим друштвима. Када говоримо о дискурсу о друштвеној конструкцији, требало би укратко објаснити и однос између „дијагнозе друштвеног“, „социолошке теорије“ и „друштвене теорије“, а који дефинише сам предмет друштвених наука.

Ако пратимо Ендресову (Endreß 2002) реконструкцију генезе друштвене теорије у социјалном научном дискурсу, онда видимо да се појам јавља у енглеском говорном окружењу као концептуална екстензија друштвено-филозофске „социјалне мисли“ ка интердисциплинарној „друштвеној теорији“, замењујући оно што се некада називало „социолошка теорија“. Ендрес тврди да је концепт „друштвене теорије“ у друштвеним наукама заменио „социолошку теорију“ у оквиру социологије у радовима Гиденса (Giddens) и Колмана (Coleman). Друштвену теорију различито користе различити научници, али је концепт заменио социолошку теорију, која се бави питањем конституције друштвеног.

Овај прелаз са социолошке на друштвену теорију има и институционални аспект, као што је то приметно Гиденс, који каже:

Позадину ове књиге чини низ значајних помака у друштвеним наукама током протеклих петнаест година. У великој мери они су били део друштвене теорије, а посебно су утицали на најозлоглашенију и најпровокативнију друштвену науку, социологију. (Giddens 1984, xiii)

обима“ као што су теорије друштвене перцепције, друштвене контроле и структуре друштвених институција.

¹⁴ Социолошка теорија постала је скоро канонизовани предмет академске наставе. Студије различитих теорија често их сматрају другачијим парадигмама или „мулти-парадигматским“ (упор. Seidman 2004). Будући да се многе од ових теорија баве различитим аналитичким аспектима исте теме (делање, интеракција, комуникација), оне би требало да се сматрају допунским на начин који је објашњен разним унакрсним референцама у овој књизи.

Дакле, могуће је да је на екстензију термина друштвена теорија утицала чињеница да су од седамдесетих година 20. века, посебно у Уједињеном Краљевству, социологија и већина социолошке теорије изгубиле свој легитимитет. Како је Маргарет Тачер изјавила да „не постоји таква ствар као друштво“, чинило се корисним да се лексички пређе на проучавање друштвеног. Овај потез је такође указао на одвајање од „социологије“ тако да је појам друштвене теорије добио много шире значење, означавајући епистемолошко поље које је поставило темеље за социолошку теорију. Из тог разлога, питањем друштвеног се све више баве и друге дисциплине. Истовремено „друштвена теорија“ је избегла да се сведе на социјалну филозофију, дисциплину која ретко покушава да се повеже са другим дисциплинама које емпиријски проучавају друштвеност. У ствари, приступи друштвеној теорији могу се наћи, на пример, у антропологији, у проучавањима образовања и религије, као и у различитим трансдисциплинарним контекстима, попут родних студија, постколонијалних студија и, наравно, у теоријама о дискурсу.

Релевантност друштвене теорије која се након тога проширила увећала је њен емпиријски опсег, али то никако није довело до прецизнијег аналитичког разумевања речи „друштвено“ и „друштвеност“. То је сасвим разумљиво јер је друштвена теорија постала заједнички именитељ, не само за друштвене науке, већ и за друге дисциплине. Чак и на нивоу уџбеника, термин друштвена теорија се повремено користи искључиво за дискусију о теоријама културе (Elliott 2009). Колико год да је овај појам постао широк и дифузан, он се ипак може посматрати као концептуална категорија у основи најразличитијих друштвених и културолошких наука или хуманистичких дисциплина (које се овде, наравно, такмиче са све распрострањенијим тврдњама „теорије културе“).

Чак и претпоставка да друштвена теорија има јасно дефинисану границу са природним, техничким и биолошким наукама више не важи јер се истраживања о вештачкој интелигенцији, неуро-информатици и роботизи експлицитно баве проблемима друштвене теорије (нпр. „социјалним мозгом“, „дистрибуираном когницијом“, „емоционалном роботиком“, „заокретом у превођењу“) ¹⁵. Управо зато што друштвеност повезујемо са телом и његовим деловањем, комуникацију животиња, као и међуљудску комуникацију треба сматрати друштвеним: симбиоза, паразитизам и коменсализам су облици друштвености, као што је и формирање заједница инсеката. ¹⁶ Код мравца, комуникација која чини друштвеност може да обухвата транспорт који обављају појединачни инсекти, али комуникација може да буде испуњена буком, мирисима или добро познатим плесом, код пчела (Buschinger 1985).

Колико год да тежимо општој теорији друштвеног, не можемо много тога општег да тврдимо у вези са различитим врстама. Можда бисмо могли да се

¹⁵ У оригиналу: “Social Brain”, “Distributed Cognition”, “Emotional Robotics”, “Translational Turn” (ирим. ирив.)

¹⁶ У свим овим случајевима друштвеност је директно повезана са комуникацијом. У случају симбиозе између вишећелијских организама, комуникација може бити телесна, као што су метаболички процеси или фотосинтеза (Görtz 1988).

окренемо антрополошким поређењима. Међутим, већина етолошких и биолошких приступа не може да се користи јер занемарују посебност људске друштвености. У овим приступима комуникативно делање је сведено на биолошке процесе, а питања која се тичу начина на који ови процеси могу бити прецизно описани, схваћени и посредовани остају отворена. Чак и ако у оквиру наука о животу данас примећујемо приближавање ономе што називамо друштвеном теоријом (на пример, са открићем „личности“ животиња у биологији), ипак не можемо да премостимо јаз који друштвене науке дели од природних.

Филозофска антропологија је дуго била изузетак и на њу ћемо се осврнути у неколико наврата. Међутим, приступ филозофске антропологије отвара два проблема. Са једне стране, она се већ појмовно поистовећује са „антропологијом“, фокусирајући се много више на дефинисање разлика на границама људског, а мање на транзиције ка другим врстама и заједничке карактеристике између њих. Са друге стране, већина систематских радова из филозофске антропологије написана је у прошлом веку и они су углавном потицали из немачког говорног подручја. Референце на најновија истраживања у природним наукама присутне су у само неколико приступа, као што је Линдеманова (Lindemann 2002) студија о интензивној нези. По мом мишљењу, даљи развој филозофског антрополошког приступа у односу на емпиријска научна истраживања још није остварен. Према томе, не можемо да се ослањамо на савремену, антрополошку базу јер она ни не постоји. Размотрићемо ову ситуацију методолошки, уз минимално ослањање на тврдње које се тичу антрополошких претпоставки комуникативног делања, али не оспоравајући њихов значај и емпиријску релевантност.

Иако се нећемо ослањати на антрополошке претпоставке које су важиле у друштвеним теоријама од времена просветитељства, нећемо прихватити ни претпоставке „симетричне“ друштвене теорије о томе да друштвеност свих врста треба третирати на исти начин. Само зато што у овом тренутку комуницирамо једни са другима помоћу читања и писања, што је способност својствена само људима, морамо да се сложимо да је наша перспектива нужно „људска“. Дакле, наша друштвена теорија нужно има људску страну која је „асиметрична“, како каже Латур (Latour 2001), или, да цитирамо Бергера (Berger 1971), има „хуманистичку перспективу“. Ми се бавимо људском комуникацијом, то јест, облицима комуникативног делања које је присутно међу људима – али то не сме да буде ограничено само на људе. Шимпанзе очигледно могу да учествују у овој комуникацији, на пример, да науче да показују; пси такође могу да разумеју комуникативно делање и, вероватно ће работи ускоро моћи да комуницирају рутински на начин који је сличан људском комуникативном делању јер се већ тестирају за употребу код пацијената са деменцијом (Beer *et al.* 2015).

Ова врста комуникативног делања чини срж наше друштвене теорије јер је оно основни процес људске друштвености. Оно означава телесне радње које су оријентисане према другима и које добијају значење кроз процес објекти-

вације, па их стога могу разумети све стране у процесу комуникације. Услед такве реципрочности, комуникативно делање је уграђено у однос и може, када пређе у рутину, да се обавља и као самостална радња, на пример мисао. Или другим речима, оно је субјективизирано. Понављањем, комуникативно делање прераста у структуру и институције, може да обухвата материјалне објекте, медије и технологије и постаје ствар конвенције, значења, а тиме и културе.

Друштвена теорија дефинише предмет друштвених и наука о култури у свим њиховим варијететима. Будући да она повезује и друштвеност са предметима других наука, попут природе или живота, она је део теорије науке. Дефинише оно што желимо да опишемо, анализирамо и објаснимо у оквиру одређене научне дисциплине. Друштвена теорија, међутим, не објашњава само специфичности друштвених феномена у њиховим културним и историјским облицима. Она такође дефинише предмет на општи начин тако да може да се обрађује у различитим дисциплинама, као што су социологија, политикологија или комуникологија, на свој посебан начин. Овај ниво општости објашњава зашто друштвену теорију нужно карактерише висок степен апстракције. Друштвена теорија мора да буде апстрактна јер њени концепти обухватају широк спектар емпиријских феномена и зато што мора да обухвата многе различите дисциплине, пружајући заједнички језик за све оне који истражују идентификоване објекте. Коначно, изабрани концепти друштвене теорије треба да буду темељни и да нам омогуће да размишљамо о научној теорији, методологији и емпиријским методама у друштвеним, природним и наукама о култури.¹⁷

Друштвене теорије не могу бити емпиријски поткрепљене. Емпиријска истраживања могу у најбољем случају подржати њихову уверљивост.¹⁸ Због тога је чест критеријум квалитета (теоријских) истраживања њихова корисност за емпиријска истраживања (која, међутим, не треба помешати са све чешћом тенденцијом једноставног илустровања теорија и несистематском „теоретизацијом“ емпиријских истраживања). Друштвене теорије се могу окарактерисати и тиме колико добро, брзо или лако нам омогућавају да формулишемо објашњења. Коначно, степен до ког друштвене теорије систематски повезују своје категорије или се повезују са другим теоријским приступима може бити додатни критеријум њиховог квалитета. У ствари, теорија комуникативне конструкције изнета овде заснива се на строгим емпиријским истраживањима. Она покушава да развије систематску теорију која допушта објашњења и наглашава односе са другим теоријама, али и разлике између њих.

(б) Социолошка теорија

Друштвена теорија представља основу јер дефинише или разјашњава појам друштвености који је предмет друштвених наука. Полазећи од експли-

¹⁷ То се постиже изучавањем науке и технологије, али без разјашњеног односа између социологије знања и филозофије науке.

¹⁸ Сасвим је могуће гледати емпиријске податке и доделити их теоријским концептима; „пост-квалитативни теоретизам“ користи овај метод као абдуктивно истраживање података, примењујући углавном концепте постструктуралистичких теорија на податке (уп. Keller 2014).

цитних претпоставки и аксиома онога што друштвеност подразумева, друштвена теорија логично изводи додатне категорије које допуњују основни концепт друштвености. На пример, говоримо о аксиоматској, субјективистичкој основи друштвеног у феноменолошком дискурсу, износимо критику о њој и бирамо релациони приступ, изведен из аксиома и критика. Теорије, као што су теорија дискурса или теорија праксе, неће се разматрати на овом основном нивоу, јер не дефинишу друштвеност, већ је претпостављају. Сматрамо, дакле, да оне представљају део теорије друштва или, како их ми називамо, социолошке теорије.

Користећи појам социолошке теорије на овај начин ослањамо се на предлог Линдемана (Lindemann 2014: 328ff).¹⁹ Линдемман одређује социолошку теорију као „теорију конкретне историјске друштвене формације“ (Lindemann 2009: 33). Социолошка теорија се односи на анализе модерног друштва, на пример Вебера, Диркема и Парсонса. Док друштвена теорија означава оно што је друштвено на апстрактан, општи и емпиријски неодређен начин и ограничава га као предмет низа друштвених и културних наука, категорије социолошке теорије служе за одређивање карактеристика емпиријских друштава, као и за идентификовање сличности и разлика између различитих друштава, која су предмет социологије и етнологије. На пример, социолошку анализу модерног друштва карактерише углавном хоризонтална диференцијација њених институционалних поља и егалитарне легитимације, за разлику од премодерних друштава која се састоје од хијерархијских институционалних поредака. Социолошка теорија описује оне аспекте друштва који карактеришу друштво у целини кроз различите колективитете који га сачињавају. Различите „теорије средњег обима“ чине део социолошке теорије јер истраживачи усмеравају своју пажњу на одређене аспекте друштва, као што је улога знања или интеракција. Теорије средњег обима реферишу на посебне области, поља или системе, који изгледају мање или више јасно дефинисани од стране актера или истраживача, као што су кланови, старосне групе, касте, друштвене класе или организације.

Када окарактеришемо друштва као велика, не ограничавамо их само на национална друштва. Теорија друштва бави се разним врстама великих формација, од глобалног светског друштва преко „методолошког национализма“ до заједница попут хорди од само 40 до 50 људи, као што је то било могуће педесетих година 20. века (Turnbull 1961). Социолошка теорија бави се друштвеношћу у оквиру емпиријских заједница, у распону од глобалног друштва до појединца као основне друштвене јединице „институционализоване“ биографијом (Kohli 1985). Питање да ли друштво можемо да опишемо друштвеним класама, формалним организацијама или поткултурама мора бити решено емпиријски; међутим, питање како ми размишљамо о друштву тиче се концептуалних задатака социолошке теорије.

¹⁹ Према Јоасовој и Кнобловској сугестији (Joas & Knöbl 2004) разликовање социолошке теорије и друштвене теорије се чини корисним. Међутим, њихово виђење друштвене теорије као „леве“ теорије није адекватно.

(в) Дијагнозе савременог друштва²⁰

Будући да, генерално говорећи, социолошка теорија остаје компаративна, дијагноза друштва испитује врло специфичне појаве у одређеном савременом друштву које су емпиријски доступне. Социолошке дијагнозе настоје да истакну специфичне особине по којима се ово посебно савремено друштво разликује од претходних друштава или од других савремених друштава. (Пошто могу брзо да застаре, познате дијагнозе друштава током осамдесетих, попут друштва ризика или друштва знања, морају се посматрати као историјски феномени.) Дијагнозе друштва су повезане са инсинуацијом промене, иновације или револуције (Volkmann 2015: 143). Такву промену, чији смо данас сведоци, називамо „рефигурацијом“, а наша дијагноза односи се на комуникацијско друштво. Иако повезујемо ове дијагнозе са општим разматрањима о судбини модерне, вероватно ћемо по први пут у овом делу књиге ући у подручје у ком се социологија сусреће са интелектуалним дискурсом ван ње и које је окарактерисано као дијагноза нашег времена (Osrecki 2011). Међутим, пошто је ова књига намењена заинтересованој академској публици, а не заинтересованој, али општијој интелектуалној публици, желимо да нагласимо концепт дијагнозе друштва. Као и дијагноза времена уопште, дијагноза друштва наглашава промене на рачун већ постојећих структура и остаје хипотетичка, привремена и прилично непрецизна.²¹ Ипак покушаћемо да идентификујемо низ аналитичких карактеристика трансформације које претпостављамо да ће се десити и које су или назначене емпиријским истраживањем или су изведене из теоријских разматрања. Стога их треба емпиријски проучавати као систематски емпиријски истраживачки програм у оквиру комуникацијског друштва.

Овај основни покушај формулисања теорије комуникативне конструкције већ је део овог истраживачког програма. Ако је тачно да се друштвене науке не могу одвојити од друштва, оне то треба да одражавају и прилагођавањем својих концептуалних апарата променама у друштву. Чак и унутар друштвених наука, комуникацијско друштво је уочљиво, тако да комуникативну конструкцију стварности треба схватити као покушај концептуалног прилагођавања друштвеним променама.

Након ове троструке поделе, у првом делу ове књиге бавићемо се друштвеном теоријом. Аналитички започињемо на микро нивоу комуникативног делања, што више пута илуструјемо примером показивања прстом. Даље анализирамо овај ниво помоћу детаљних концепата које дефинишемо и разликујемо од постојећих теоријских концепата у друштвеној теорији. Овај одељак је прилично апстрактан и, повремено, помало незграпан, али је неопходан да

²⁰ Идеја друштвене дијагнозе, која је чак ушла у говорни немачки, није уобичајена у англосаксонском дискурсу. Мајк Севиц је тек недавно назвао ову врсту аргументационог стила „презентизмом“ (Savage 2009, 2010). Видети и рад Дејвида Инглиса (Inglis 2014).

²¹ Према Фридрихсу, Лепсиусу и Мајеру (Friedrichs, Lepsius & Mayer 1998) социолошке дијагнозе се формирају обједињавањем сложеног друштвеног догађаја у изјаву о стању друштва. Дијагноза нашег времена, са друге стране, значи стављање на страну нејасних детаља како бисмо могли дати конкретне изјаве о стању у друштву.

би се концепти сместили у контекст различитих друштвено-научних дискурса и да би се међусобно повезивали на такав начин да се формира веза између концепата, а тиме и теорије. Тек након овог путовања кроз дубине теорије комуникативне конструкције можемо да се окренемо друштвеној структури која је изграђена комуникативним делањем: друштво карактеришу комуникативни облици, структуре и институције који настају из временског и просторног повезивања комуникативних делања у низове. У овом другом делу само испитујемо веома општу друштвену теорију да бисмо омогућили да се она прецизно дефинише у односу на најразличитија емпиријска друштва – од хорди као друштва до изузетно сложених, функционално диференцираних система.

Питање у каквом друштву данас живимо – дијагноза друштва – детаљно се обрађује у трећем делу књиге. Медијатизација комуникативног делања доводи до далекосежних промена које се могу сажети оним што ћемо назвати комуникацијским друштвом.

са енглеског језика превели: Марија Хаџи Милић и Милош Јовановић
стручна редакција на основу немачког изворника: Душан Ристић и Милош Јовановић

Референце

- Beer, T., H. Bleses & S. Ziegler. (2015) "Personen mit Demenz und robotische Assistenzsysteme". *Pflege & Gesellschaft* 20: 20–36.
- Berger, P. L. (1971) *Einladung zur Soziologie: Eine humanistische Perspektive*. München: List.
- Bhambra, G. K. (2014) *Connected Sociologies*. London: Bloomsbury.
- Bourdieu, P. (2001) *Science de la science et réflexivité*. Paris: Raisons d'agir.
- Burawoy, M. (2005) "For Public Sociology". *American Sociological Review* 70: 4–28.
- Buschinger, A. (1985) *Staatenbildung der Insekten*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Chakrabarty, D. (2010) *Europa als Provinz: Perspektiven postkolonialer Geschichtsschreibung*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Eisenstadt, S. N. (2002) *Multiple Modernities*. Edison NJ: Transaction.
- Elliott, A. (2009) *Contemporary Social Theory: An Introduction*. London und New York: Routledge.
- Endreß, M. (2002) *Formation und Transformation sozialer Wirklichkeit. Eine Untersuchung zur phänomenologisch begründeten Soziologie und Sozialtheorie*. Tübingen: Habilitationsschrift.
- Friedrichs, J., K. U. Mayer & M. R. Lepsius (Hrsg.) (1998) *Die Diagnosefähigkeit der Soziologie. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 38*. Opladen: Westdeutscher Verlag.

- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Görtz, H.-D. (1988) *Formen des Zusammenlebens: Symbiose, Parasitismus und andere Vergesellschaftungen von Tieren*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Habermas, J. & J. Ratzinger. (2006) *The Dialectics of Secularization: On Reason and Religion*. San Francisco: Ignatius Press.
- Hannappel, H. & H. Melenk. (1979) *Alltagssprache: Semantische Grundbegriffe und Analysebeispiele*. München: Fink.
- Inglis, D. (2014) “What is Worth Defending in Sociology Today? Presentism, Historical Vision and the Uses of Sociology”. *Cultural Sociology* 8(1): 99–118.
- Joas, H. & W. Knöbl. (2004) *Sozialtheorie: Zwanzig einführende Vorlesungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Kamlah, W. & P. Lorenzen. (1967) *Logische Propädeutik: Vorschule des vernünftigen Redens*. Mannheim: Bibliographisches Institut.
- Katz, J. (2001) “Analytic Induction”, in *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (N. J. Smelser & P. B. Baltes eds.), 480–484. Elsevier.
- Keller, R. (2014) “Zukünfte der qualitativen Sozialforschung”, in *Qualitative Forschung* (Günter Mey & Katja Mruck eds.), 167–180. Wiesbaden: Springer VS.
- Knoblauch, H. (2013) “Grundbegriffe und Aufgaben des kommunikativen Konstruktivismus”, in *Kommunikativer Konstruktivismus* (R. Keller, J. Reichertz & H. Knoblauch eds.), 25–48. Wiesbaden: Springer VS.
- Knoblauch, H. & R. Wilke. (2016) “The Common Denominator: The Reception and Impact of Berger and Luckmann’s *The Social Construction of Reality*”. *Human Studies* 39: 51–69.
- Kohli, M. (1985) “Die Institutionalisierung des Lebenslaufs. Historische Befunde und theoretische Argumente”. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 37: 1–29.
- Latour, B. (2001) *Das Parlament der Dinge. Für eine politische Ökologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Latour, B. & S. Woolgar. (1979) *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Lindemann, G. (2002) *Die Grenzen des Sozialen: Zur sozio-technischen Konstruktion von Leben und Tod in der Intensivmedizin*. München: Fink.
- Lindemann, G. (2009) *Das Soziale von seinen Grenzen her denken*. Weilerswist: Velbrück Wissenschaft.
- Lindemann, G. (2014) *Weltzugänge: Die mehrdimensionale Ordnung des Sozialen*. Weilerswist: Velbrück Wissenschaft.
- Luhmann, N. (1980) *Gesellschaftsstruktur und Semantik: Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft, Bd. 1*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Marchart, O. (2013) *Das unmögliche Objekt: Eine postfundamentalistische Theorie der Gesellschaft*. Berlin: Suhrkamp.
- Meidl, C. N. (2009) *Wissenschaftstheorien für SozialforscherInnen*. Wien: Böhlau.

- Merton, R. K. (1949) *Social Theory and Social Structure: Toward the Codification of Theory and Research*. Glencoe: Free Press.
- Osrecki, F. (2011) *Die Diagnosegesellschaft: Zeitdiagnostik zwischen Soziologie und medialer Popularität*. Bielefeld: Transcript.
- Savage, M. (2009) "Against epochalism: An analysis of conceptions of change in British sociology". *Cultural Sociology* 3(2): 217–238.
- Savage, M. (2010) "Unpicking sociology's misfortunes". *The British Journal of Sociology* 61(4): 659–665.
- Seidman, S. (2004) *Contested Knowledge. Social Theory Today*. Oxford: Blackwell.
- Turnbull, C. M. (1961) *The Forest People*. New York: Simon and Schuster.
- Volkman, U. (2015) "Soziologische Zeitdiagnostik. Eine wissenssoziologische Ortsbestimmung". *Soziologie* 44: 139–152.

ПРИКАЗИ

—

REVIEWS

Душан Миленковић¹
Универзитет у Нишу, Филозофски факултет,
Департман за филозофију, Ниш, Србија

UDK 130.2(73)(048.83)

КРАТАК УВОД У РЕЦЕПЦИЈУ „ФРАНЦУСКЕ ТЕОРИЈЕ“

Књига *Кратак увод у рецепцију „француске теорије“* је збирка текстова посвећених различитим начинима на које је, пре свега у Сједињеним Америчким Државама и Европи, али и широм света, прихваћена специфична теоријска оријентација коју негују теоретичари пупут Жака Дериде (Jacques Derrida), Мишела Фукоа (Michel Foucault) и Жила Делеза (Gilles Deleuze), а која је на тлу америчког континента названа „француском теоријом“ (енг. *French Theory*). Књигу је приредио Дејан Аничих, главни уредник издавачке куће Карпос, а уједно и аутор превода првог дела текста Стенлија Фиша (Stanley Fish) „Француска теорија у Америци“. Поред Аничиха, преостале текстове у књизи превели су Оља Петронић, Миљана Протић, Милана Бабић и Елеонора Прохић.

На самом почетку ове књиге налазимо два текста у којима се непосредно приступа проблематици рецепције француске теорије. О афирмацији коју је ова теоријска оријентација доживела у Сједињеним Америчким Државама најпре говори Франсоа Кисе (François Cusset), аутор познате књиге *French Theory: Фуко, Дериде, Делез & Со и преображаји интелектуалног живота у Сједињеним Државама*, у посебном уприличеном интервјуу за издање часописа *Contemporary French and Francophone Studies* посвећеном француској теорији (DalMolin & Célestin 2014). Да је издавачка кућа Карпос имала и посебан повод за објављивање књиге о рецепцији француске теорије, показује и чињеница да је у њеном издању, годину дана раније, изашао и српски превод поменуте Кисеове књиге. У интервјуу француски теоретичар истиче неке од основних мотива подробно обрађених у књизи о француској теорији – разлоге због којих је француска теорија доживела успех у Америци и због којих се, према аутору, може сматрати „америчким изумом“, као и објашњење због чега је она дуго занемаривана у матичној Француској (Аничих 2018: 7). Без обзира на извесну терминолошку неусаглашеност овог интервјуа и осталих текстова у књизи, будући да се „француска теорија“ у њему именује енглеским речима „French Theory“, док у осталим текстовима ову формулацију налазимо у преведеном облику, што изазива одређене недоумице да ли је заправо на тим местима реч о Кисеовој књизи или о специфичном теоријском опредељењу, овај интервју функционише као одличан темељ за разумевање већине других текстова у књизи, што ће бити видљиво у наставку приказа.

¹ dusan.milenkovic@filozofski.rs

У књизи о рецепцији француске теорије налазимо још један текст објављен у издању часописа *Contemporary French and Francophone Studies* посвећеном француској теорији. У овом случају, о специфичном теоријском усмерењу које негују француски теоретичари говори професор америчког универзитета Корнел и познати тумач структуралистичке традиције, Џонатан Калер (Jonathan Culler). Текст који носи назив „Нови осврт на француску теорију“ (Culler 2014) вешто је позициониран након Кисеовог интервјуа у књизи о рецепцији француске теорије, будући да се амерички теоретичар директно осврће на то како је Кисе тематизовао француску теорију и начин на који је она реципирана у Европи и Америци. Калер најпре истиче разлоге због којих сматра да је већ поменуто мишљење о занемаривању мислилаца ове оријентације у Француској у извесном смислу поједностављено, а затим додатно разрађује ову проблематику, истичући разлике у начинима на који је ова теоријска оријентација прихваћена у Француској и Америци, с интересантним освртом на рецепцију француске теорије у Кини. Тако аутор заступа тезу да је француска теорија у Француској доживљена као „систематичан, научни поступак за превазилажење старог буржоаског начина размишљања о писцима и њиховим остварењима“, а у Америци као „извор нових концепата за тумачење књижевних дела“ – извор окарактерисан као „постструктурализам“ којим се одбацује „научнички оријентисан“ структурализам (Аничих 2018: 14).

Поред Кисеове мисли, аутор овог осврта на француску теорију осврће се на читав низ теоретичара који заступају различите ставове о начину на који је француска теорија утицала на развој различитих теоријских усмерења у Америци, попут феминизма и студија рода. Интересантан допринос проблематици рецепције француске теорије Калер пружа и када говори о начину на који су текстови поменутих француских мислилаца присутни у наставној пракси на универзитетима, напомињући да се текстови француских теоретичара ипак и даље обрађују у оквиру различитих теоријских курсева на универзитетима у Америци. Иако напомиње да се може говорити о смањеном интересовању у Сједињеним Америчким Државама за темељне текстове француске теорије, Калер нас ипак у овом тексту уверава у то да француска теорија одговара његовој сопственој дефиницији теоријске делатности, коју налазимо на почетку текста: „теоријом се могу сматрати она дела која успевају да врше утицај и изван своје матичне дисциплине јер се њихове анализе језика, духа и идентитета или друштвене и политичке структуре показују плодноснома у новим промишљањима других домена значења“ (Аничих 2018: 12–13).

Док су поменути текстови директно усмерени на разматрање различитих начина на који се француска теорија доживљава у Европи, Америци и Азији од тренутка њене највеће популарности до данас, може се рећи да се проблематика коју затичемо у наредним текстовима у књизи о рецепцији француске теорије у извесном смислу преображава у конкретнији теоријски задатак својеврсне демистификације француске теорије. У првом и другом делу текста насловљеног „Француска теорија у Америци“, теоретичар и јавни интелектуалац Стенли Фиш, најпознатији по својим текстовима у часописима попут *New York Times*

(у коме су објављени и текстови са којима се сусрећемо у овој књизи) и *Wall Street Journal*, приступа проблему разумевања француске теорије уз помоћ разматрања деконструкције као једног од основних појмова овог теоријског усмерања (Fish 2008a, 2008b). Непосредан повод за настанак овог текста који је, судећи по критикама на које аутор реферише у другом делу истоименог текста, изазвао бурне реакције, представља превод Кисеове књиге о француској теорији на енглески, чиме се, још једном, књига о рецепцији француске теорије може читати и као разрада тематике обрађене у познатој књизи.

Фиш најпре реферише на одређену предисторију француске теорије показујући како је она у супротности са рационалистичким поуздањем у „разумске способности“ човека и Беконовим (Francis Bacon) веровањем у способност индуктивног закључивања (Аничих 2018: 28). Насупрот овим теоријским стремљењима, амерички интелектуалац истиче сличност између важности коју у француској теорији има анализа дискурса и одређених ставова Хобсовета (Thomas Hobbes) политичке филозофије. Обрађујући се противницима француске теорије, којима је неприхватљив став да се не може говорити о „истини“ мимо дискурзивне праксе, Фиш на интересантан начин наглашава да овде није реч о крајњем релативизовању мишљења: „То јесте губитак, али није губитак ничег конкретног. Не узима ништа од нас. Можемо и даље радити ствари које смо увек радили; можемо и даље рећи да су неке ствари истините, а неке лажне, и веровати у то. (...) Једино што губимо у извесном смислу (ако нас је убедила деконструктивистичка критика) јесте извесна рационална вера да ће једног дана постојати завршна реч, последњи опис стварности који ће ту стварност тачно приказати у потпуности“ (Аничих 2018: 30). Основни циљ ка коме Фиш тежи када говори о француској теорији на изложени начин јесте критика начина на који је француска теорија реципирана у Америци. Сматрајући, у сагласности са Кисеом, да се критичари француске теорије без јасног разлога устремљују на политичке последице које произилазе из овакве теоријске оријентације, Фиш наглашава да деконструкција просто не може инспирисати одређено политичко усмерење, будући да је она само „једна епистемологија“, а преобраћена у „политичког покретача“, она може бити „само још једна позиција која чека властиту деконструкцију“ (Аничих 2018: 30, 31–32). Управо у овом задатку који Фиш себи намењује у тексту објављеном у часопису *New York Times* препознајемо тежњу ка демистификацији француске теорије.

Други део Фишовог текста „Француска теорија у Америци“ (Fish 2008b) настаје услед многобројних критика које су биле упућене првом делу, па је највећи део овог текста посвећен овој проблематици. Поред излагања бројних коментара који се тичу стила писања аутора француске теорије, а који Фиш није применио у свом тексту, па тиме није био „у стању да умакне чину намећања једног структуралистичког оквира“, амерички интелектуалац посебну пажњу посвећује наглашавању да епистемологија, као теорија сазнања, не утиче директно на ставове који су прихваћени као истинити (Аничих 2018: 35). Следствено томе, сматра Фиш, позивање на једну епистемолошку позицију (у овом случају, деконструктивистичку позицију) не одговара на свакодневно жи-

вотно питање о томе због чега се одређени став сматра истинитим: „Ја могу да мењам епистемологије (...) али то мењање неће променити моје убеђење да је неко одређено ово или оно истинито“ (Аничих 2018: 38). Као таква, сматра Фиш, она не чини човека пријемчивијим за вредности једног политичког одређења, попут веровања у важност толеранције, нити подстиче одређено делање у друштву (Аничих 2018: 40–41). Амерички интелектуалац завршава други део поменутог текста у духу приче о рецепцији француске теорије, сматрајући да је истицање наводне политичке улоге деконструкције заправо последица околности које је француска теорија, као популарно теоријско одређење, тек случајно произвела (Аничих 2018: 42).

Последња два текста у књизи о рецепцији француске теорије долазе из пера аутора који припадају овој специфичној теоријској струји: Алена Бадијуа (Alain Badiou) и Мишела Фукоа. Уместо о француској теорији, Бадију у тексту предавања одржаног у Буенос Ајресу 2004. године говори о ширем спектру француске филозофије која је доживела успех током двадесетог века, спектру који он назива „француски филозофски тренутак“ (Badiou 2004, 2005), па је преводилац текста искористио ову фразу за наслов преведеног текста, уместо оригиналног, “Panorama de la philosophie française contemporaine” (Аничих 2018: 57).

Поређећи период у француској филозофији који започиње Сартровим (Jean-Paul Sartre) *Бићем и ништавилом*, а завршава последњим Делезовим текстовима из деведесетих година прошлог века, са успоном античке филозофије од Парменида до Аристотела или класичним немачким идеализмом, Бадију у тексту обрађује четири важна аспекта француског филозофског тренутка. Први се тиче порекла овог периода у француској филозофији – Бадију сматра да су две упоришне тачке француске филозофије у 20. веку Бергсонова (Henri Bergson) „филозофија живота и постајања” и Бреншвицова (Léon Brunschvicg) „филозофија појма ослоњена на математику”, а да ове две тенденције уједињује интересовање француских филозофа за појам субјекта, што их онда приближава и старијој француској теоријској традицији оличној у Декартовој (René Descartes) филозофији (Аничих 2018: 46–48). Други важан аспект који Бадију обрађује у овом тексту су заједничка теоријска интересовања различитих аутора који припадају француском филозофском тренутку – то су окретање немачкој филозофији, разумевање науке мимо апаратуре теорије сазнања, окретање филозофије политичкој проблематици и оно што француски филозоф назива „модернизацијом филозофије”, а огледа се у тежњи ка „уметничким, културним, друштвеним преображајима“ (Аничих 2018: 50). Трећи аспект који Бадију посебно истиче јесте приближавање филозофије књижевности, који француски филозоф не сматра новином већ специфичном карактеристиком француске културе, док као четврти аспект издваја важност психоанализе за ово теоријско одређење, важност која је не само деривирана из актуелности ове дисциплине у 20. веку, него и из већ поменутог значаја појма субјекта за филозофију ове врсте. Иако није директно повезан са проблематиком рецепције француске теорије, интересантно је да Бадијуов текст заправо подстиче

другачији поглед на ово теоријско опредељење, будући да показује да постоји одређени континуитет у француској филозофској традицији који је довео до појављивања специфичног теоријског правца за који се везује ова књига.

Текст којим се завршава књига о рецепцији француске теорије пре се може сматрати примером специфичног дискурса који се приписује овом теоријском опредељењу, него што се може тумачити као непосредно разматрање проблематике рецепције овог дискурса, па је разумљиво да је овај текст у садржају књиге пребачен у “Appendix” (иако, зачудо издвојени “Appendix“ не налазимо у самом тексту књиге). Ипак, да овај текст није потпуно удаљен од проблематике рецепције француске теорије, показује чињеница да је непосредан повод за његов настанак одређена критика која је била усмерена на различите теоријске поступке које се тичу појма аутора, а које је извршио у *Речима и стварима*: дакле, Фуко овим текстом директно одговара на начин на који је његово дело реципирано.

У тексту под називом „Шта је аутор?“, који представља његово приступно предавање на Колеж де Франсу (*Collège de France*) (Foucault 1969), француски филозоф најпре показује да је аутор одређеног дела данас аутореференцијалан, али да истовремено у свом делу „ишчезава“; он пореди ову ситуацију са тежњом ка бесмртности хероја која се остварује писањем епопеје са савременим „брисањем индивидуалних ствојстава“ ауторског субјекта (Аничих 2018: 62). Разматрање појма аутора у духу изложене проблематике нужно води Фукоа у проблематизовање појма дела, до чијег „јединства“ не досежемо уколико покушамо да га изведемо из чина писања самог аутора. Коначно, изложени проблеми француског филозофа нагоне да се позабави самим појмом писања. Њиме се, сматра Фуко, тек привидно обезбеђује бартовска (Roland Barthes) „смрт аутора“, будући да се „емпиријска обележја аутора“ заправо само пребацују на неку „трансценденталну анонимност“ ствараоца текста (Аничих 2018: 64). Међутим, оваквим теоријским чином бисмо се једноставно вратили на референтни систем трансценденталне филозофије, уз помоћ које се ови проблеми „решавају“ једноставним проглашавањем априорних механизма из којих деривирамо њихово значење. У наставку Фуко разматра читав низ проблема које изазива појам аутора: околност да име аутора није сводиво на властито име, да има улогу класификатора текстова које приписујемо одређеном аутору, али и да се може формирати специфичан дискурс око одређеног аутора. Управо ће француски филозоф у закључку овог текста посебно истаћи да нам разматрање ових појмова доприноси самој анализи дискурса, будући да нам увиди које добијамо промишљањем начина на који приступамо самом аутору могу обелоданити одређена својства дискурса који спроводимо у додиру са његовим делима.

Кратак увод у рецепцију “француске теорије” може се сматрати књигом која ће примарно бити значајна познаваоцима теоријског опредељења ове врсте, као и читаоцима Кисеве књиге *French Theory*, али би истовремено могла бити интересантна и онима који се први пут сусрећу са учењем ове врсте, будући да на различите начине маркира основне координате француске теорије.

Ово је посебно случај са Фишовим разматрањем појма деконструкције и Бадијувим прегледом основних мотива које узима у обзир поменуто теоријско опредељење. Са друге стране, за оне који нису сасвим упознати са теоријским обрасцима овог филозофског усмерења, специфичан стил теоретисања који негује Фуко у последњем тексту ове књиге могао би представљати одговарајућу илустрацију изазова који литература ове врсте поставља пред будућег читаоца.

Литература

- Аничих, Дејан (прир.) (2018) *Кратак увод у рецепцију „француске теорије“*. Лозница: Карпос.
- Badiou, Alain (2004) “Panorama de la philosophie française contemporaine”, *Conférence à la Bibliothèque Nationale de Buenos Aires* - 1 juin 2004.
- Badiou, Alain (2005) “The Adventure of French Philosophy”, *New Left Review* 35 September/October: 67–77.
- Culler, Jonathan (2014) “French Theory Revisited”, *Contemporary French and Francophone Studies* 18 (1): 4–13.
- DalMolin, Eliane & Roger Célestin (2014) “Interview avec François Cusset”, *Contemporary French and Francophone Studies* 18 (1): 14–17.
- Fish, Stanley (2008a) “French Theory in America”, *The New York Times*, April 6, 2008.
- Fish, Stanley (2008b) “French Theory in America, Part Two”, *The New York Times*, April 20, 2008.
- Foucault, Michel (1969) “Qu’est-ce qu’un auteur ?”, *Bulletin de la Société française de philosophie* 63 (3) (juillet-septembre): 73–104.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Часопис објављује радове на српском и на енглеском језику. Сви радови пролазе процедуру рецензије. Поред тога, часопис објављује стручне радове, приказе и осврте.

Радови треба да буду величине до једног ауторског табака (16 страна) и треба да садрже резиме и кључне речи на српском и једном од светских језика. Аутори треба да наведу назив установе, место и своју e-mail адресу. Текст рада треба доставити електронском поштом: формат .doc или docx, фонт Times New Roman, ћирилична тастатура (за радове на српском језику), величина фонта 12, проред 1,5.

Литература се наводи унутар текста (пример Мандра 2001: 59), а у фусноте уписивати само коментаре и објашњења. Литература се наводи на крају текста по азбучном реду. Примери:

- књига: Андерсон, Б. (1998) *Нација: замишљена заједница*. Београд: Плато.
- текст у књизи: Џуверовић, Б. (1991) „Друштвене неједнакости у образовању“ у *Србија крајем осамдесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- чланак у часопису: Божовић, Р. Р. (2003) „Секте, култови и толеранција према њима“, *Теме XVIII* (1): 119–131.

E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Адреса: Годишњак за социологију
Ђирила и Методија 2
18 000 Ниш

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The Journal publishes papers in Serbian and English, as well as in Croatian and Bosnian. All the submitted papers are subject to reviewer check. Apart from papers, the Journal publishes critical reviews and commentaries as well.

The submitted papers should not exceed 16 pages in length and should also contain an abstract and key words in English, French, German or Russian. The authors should also supply their affiliation and e-mail address. All contributions should be sent electronically, through email (format: .doc or .docx; font: Times New Roman, 12pt; line spacing: 1.5).

All references cited in the body of the text should be given in brackets, eg. (Mandra 2001: 59), not in footnotes; footnotes can be used for additional comments and explanations. The references used should be provided at the end of the paper. Sample examples:

- citing a book: Collins, R. (1994) *Four Sociological Traditions*. Oxford: Oxford University Press.
- citing a paper in a book: Foucault, M. (1986) «On the Genealogy of Ethics: An Overview of Work in Progress», in *The Foucault Reader* (P. Rabinow, ed.). New York: Pantheon.
- citing an article in a journal: Devine, F. (1998) «Class Analysis and the Stability of Class Relations». *Sociology* 32: 23–42.

E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Address: Sociological Annual
Faculty of Philosophy
Cirila i Metodija 2
18 000 Nis
Serbia

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ
XV/23 (2019)

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача
Проф. др Наталија Јовановић, декан

Корице
Дарко Јовановић

Прелом
Милан Д. Ранђеловић

Формат
17 x 24 cm

Штампа
Графичко предузеће SCERO PRINT
Ниш 2019.

Електронско издање
<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>
ISSN 1451-9739

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316

ГОДИШЊАК за социологију / Филозофски факултет у Нишу ; уредник Милош Јовановић. - Год. 1, бр. 1 (2005)- . - Ниш : Филозофски факултет, 2005- (Ниш : Scero print). - 24 cm Доступно и на: <https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju> . - Два пута годишње. - Текст на срп. и енгл. језику.

ISSN 1451-9739 = Годишњак за социологију - Филозофски факултет у Нишу

COBISS.SR-ID 121295372